

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 2 2018

**Київ
2018**

Головний редактор:

Доценко Віктор Олегович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Журба Михайло Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» «Велика українська енциклопедія»;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 10 від 12.06.2018 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Демченко А.В.

СОЦІАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ
МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ
В ПОВСЯКДЕННІ РОБІТНИКІВ-МЕТАЛУРГІВ
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ.....1

Коцур В.В.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ
І ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ:
КРИМСЬКІ ВИМІРИ..... 6

Пилипенко Л.Л.

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РОКИ).....15

Свистович С.М.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЖИТТЯ
РАДЯНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СРР В 1920-ТІ РР.....21

Чайка В.В.

РОЗВИТОК КУЛЬТУРНО-МУЗИЧНИХ ОСЕРЕДКІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.....26

Чирко Б.В.

ДО ІСТОРІЇ КОНФЕСІЙ ТА ЕТНОРЕЛІГІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ
НІМЕЦЬКОЇ Й МЕНОНІТСЬКОЇ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ..... 31

Чумак В.А.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ.....36

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Доценко В.О.

ПОЛЬСЬКІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІСТОРИЧНІ МІФИ ТА ЇХ РОЛЬ
У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ Х – ХVІІ СТ.....41

Погромський В.О.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРНА ПРЕСА КАНАДИ
ПРО ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ
У РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ ЗА ЧАСІВ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ.....46

Савчук А.А.

КВІТНЕВА ПРОГРАМА 1858 РОКУ, ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ
СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ..... 50

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Воронова М.Ю.

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..... 56

Кухарєва Н.М. РАРИТЕТНІ ВИДАННЯ «КОБЗАРЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ «ЗАПОВІТУ» Т.Г. ШЕВЧЕНКА.....	61
Тишкевич О.В. ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ГАЗЕТНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА В ПОРЕФОРМЕНІЙ ПЕРІОД (1861–1914 рр.).....	67
Чеканов В.Ю. СУБ'ЄКТИВНЕ РОЗТАШУВАННЯ ВІЙН ТА РЕВОЛЮЦІЙ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРИ І ЧАСІ.....	74

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Demchenko A.V.

SOCIAL CONTRADICTIONS IN THE UKRAINE'S METALLURGICAL INDUSTRY
IN THE DAILY LIFE OF WORKERS-METALLURGISTS IN THE EARLY XX CENTURY 1

Kotsur V.V.

ETHNICIAN PROCESSES IN UKRAINE AND POLITICAL CHALLENGES
OF XXI CENTURY: CRIMEAN MEASURES 6

Pylypenko L.L.

NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE
IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939) 15

Svystovych S.M.

POLITICAL AND LEGAL REGULATION OF LIFE
OF THE SOVIET COMMUNITY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S 21

Chaika V.V.

DEVELOPMENT OF CULTURAL AND MUSICAL CENTERS
OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN THE COUNTRIES OF NORTH AMERICA
AT THE END OF THE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES 26

Chyrko B.V.

CONCERNING THE HISTORY OF CONFESSIONS
AND ETHNORELIGIOUS SELF-DETERMINATION
OF GERMAN AND MENNONITE COMMUNITIES IN UKRAINE 31

Chumak V.A.

ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN AUTONOMOUS REPUBLIC
OF CRIMEA IN 1980S 36

WORLD HISTORY

Dotsenko V.O.

POLISH MEDIEVAL HISTORICAL MYTHS AND THEIR ROLE
IN THE POLITICAL LIFE OF THE POLISH STATE IN XTH – XVIIITH CENTURY 41

Pohromskyi V.O.

UKRAINIAN DIASPORA PRESS OF CANADA ABOUT THE BEGINNING
OF THE ACTIVITY OF THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION
IN SOVIET REPUBLICS IN THE TIME OF THE FAMINE 1921–1923 46

Savchuk A.A.

APRIL PROGRAM OF 1858 AND ITS PLACE IN THE PROCESS
OF PREPARATION OF THE PEASANT REFORM OF 1861 50

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Voronova M.Yu.

LIFE AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF OMELYAN PRITSAK DURING
THE SECOND WORLD WAR 56

Kukhariyeva N.M.

RARE EDITIONS OF TARAS SHEVCHENKO'S "KOBZAR"
IN THE EXHIBITION MUSEUM "OF TETAMENT" OF T. SHEVCHENKO 61

Tyshkevych O.V.

FEATURES OF SUBMISSION AND DEVELOPMENT OF THE NEWSPAPER
IN THE TERRITORY OF THE KYIV GENERAL GOVERNMENT
IN THE POSTREFORM PERIOD (1861–1914)

67

Chekanov V.Yu.

SUBJECTIVE POSITIONING OF WARS AND REVOLUTIONS
WITHIN HISTORICAL SPACE AND TIME

74

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477)«1900–1916»(045)

Демченко А.В.

Маріупольський державний університет

СОЦІАЛЬНІ СУПЕРЕЧНОСТІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ В ПОВСЯКДЕННІ РОБІТНИКІВ-МЕТАЛУРГІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано соціальні суперечності на металургійних підприємствах України в повсякденні робітників-металургів початку ХХ ст. Розглянуто розвиток робітничого руху в металургійній промисловості. З'ясовані основні методи вирішення конфліктів між робітниками та адміністрацією металургійних заводів. Висвітлено вплив соціальних суперечностей на повсякденне життя українських металургів.

Ключові слова: робітники-металурги, соціальні суперечності, повсякдення, страйк, металургійна промисловість України.

Постановка проблеми. У повсякденному житті робітників-металургів України на початку ХХ ст. соціальні суперечності мали велике значення. На долю кожного металурга випадала низка випробувань, які визначально впливали на його повсякденне життя. Економічна криза, революційні події 1905–1907 рр. та Перша світова війна зумовили зубожіння населення. Ці події позначилися на піднесенні боротьби робітників-металургів за власні права та поширенні страйкового руху.

Місце соціальних суперечностей на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні металургів на початку ХХ ст. є мало-дослідженою сторінкою в історії нашої країни. Висвітлення зазначеного питання потребує всебічно підходу з використанням новітніх методів дослідження з метою подолання наявних історичних міфів, пов'язаних з обраною темою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання соціальних суперечностей на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні їх робітників не викликало значного зацікавлення в науковців. У контексті цієї теми розглядалася страйкова боротьба українських металургів. Серед учених, які вивчали це питання,

можна назвати таких, як: В. Вазар, М. Балабанов, І. Гуржій, Ф. Лось, А. Михненко, О. Нестеренко, О. Реєнт, С. Світленко, О. Слонеський, Л. Яруцький та ін. Але дослідники розглядали окреслену проблему як прояв класової боротьби, а не в контексті історії повсякдення.

Постановка завдання. З огляду на недостатню вивченість проблеми, мета статті полягає у висвітленні соціальних суперечностей на підприємствах металургійної промисловості України в повсякденні робітників-металургів початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку 1900-х рр. світову економіку охопила криза. Металургійні підприємства України опинилися на межі банкрутства. Акції багатьох із них знецінилися. Зазначенні чинники вплинули на згорання обсягів виробництва, що, своєю чергою, позначилося на скороченні чисельності робітників металургійних підприємств та зменшенні їхньої заробітної плати.

Деякі підприємства не змогли впоратися з наявними економічними викликами та були змушені призупинити роботу. Так, підприємство Верхньодніпровського металургійного товариства, яке розпочало роботу 1899 р., того ж року її призупинило через економічну кризу та нестачу

оборотного капіталу. 1901 р. спробували відновити виробництво, був відкритий труболиварний цех зі 150 робітниками. Але невдовзі вони втратили роботу через остаточну зупинку виробництва [7, с. 115–116].

У серпні 1900 р. при Олександрівському заводі Брянського товариства припинили роботу декілька цехів, через це звільнено 800 осіб. Заводоуправління Юзівського заводу взимку 1900–1901 рр. зменшило чисельність робітників на 1 062 людини. На підприємстві Нікополь-Маріупольського металургійного товариства позбавили роботи 600 осіб [10, с. 89–90]. У 1901–1902 рр. чисельність безробітних постійно збільшувалася. Так, у Маріуполі з майже 10 тис. робітників на виробництві залишилися ледь 800 осіб [8, с. 167].

Як бачимо, повсякдення робітників металургійних підприємств України в перші роки ХХ ст. позначилося поширенням масового безробіття. Багато людей залишилися без засобів до існування. Все це посилювало соціальні суперечності серед колишнього робітництва.

Умови праці залишалися незадовільними. Робочий день замість 11,5 годин тривав майже 14. Доволі високим залишався рівень травматизму на виробництві. У металургійній промисловості України в 1904 р. на 54 258 працівників припало 23 626 нещасних випадків. Тобто 44% робітників були травмовані на виробництві [12, с. 170]. Це свідчить про нехтування правилами безпеки робітниками й адміністрацією заводів.

Через незадовільні умови праці, низьку заробітну платню та великий ризик втратити роботу працівники металургійних підприємств вдавалися до страйків, які здебільшого мали економічний характер. На початку ХХ ст. посилилася агітація з боку соціально-демократичних сил. Вони закликали робітництво висувати також політичних вимоги. Порушувалося питання боротьби проти «самодержавства». 1 травня 1903 р. відбувся загальний страйк робітників України [5]. Революційна хвиля захопила й металургійні підприємства України. Так, у грудні 1903 р. відбувся страйк робітників Дніпровського металургійного заводу. Причиною послугувало нововведення адміністрації заводу щодо нарахування заробітної плати. Робітники вважали, що за новою схемою їхній заробіток стане набагато меншим. Стався бунт. Було пограбовано магазин та спалено декілька заводських будівель. Бунт тривав два дні. Адміністрація заводу не змінила схему нарахування заробітної плати, але пообіцяла робітникам, що модернізує виробництво, це, з одного боку, полег-

шить працю, а з іншого – дозволить збільшити прибуток і рівень оплати праці. Після завершення страйку в робітників було проведено обшуки. Як наслідок, заарештовано 92 особи [14].

Отже, у перші роки ХХ ст. соціальні суперечності мали суто економічний характер. Під впливом агітаторів починають лунати й політичні вимоги. Як наслідок, змінюється й усвідомлення робітником власних можливостей у боротьбі за економічні та політичні права.

Російсько-японська війна спричинила зростання військових замовлень, і, як наслідок, – збільшення виробництва на металургійних заводах. Проте рівень заробітної плати залишався незмінним. Паралельно із цим ціни на продукти харчування та речі першої необхідності постійно зростали. За даними А. Білімовича, який узгодив рівень заробітної плати в металургійній промисловості України з темпом зростання цін, у 1904 р. платня становила 392 руб., у 1905 р. – 386 руб. [9]. Це свідчить про зuboжіння робітництва.

Перша російська революція сколихнула робітників металургійної промисловості України. Події Кривавої неділі знайшли відгук у страйковій боротьбі робітників Юзівського, Дніпровського та Катеринославського заводів. 17 січня 1905 р. вони припинили роботу та висунули вимогу введення 8-годинного робочого дня та збільшення заробітної плати. Але страйк тривав недовго, 19 січня він припинився. У с. Кам'янському за рішенням Департаменту поліції було розміщено 2 роти правоохоронців. У лютому у зв'язку зі вторинним страйком до Дніпровського заводу відправили частину 7-го Донського козацького полку для його приборкання [13, с. 52].

12 січня 1905 р. почали страйк робітники маріупольських металургійних заводів [15, с. 91–92]. З 1 до 5 липня страйкували 1 800 працівників «Російського Провідансу». Вони вимагали покращити оплату праці й умови життя [4, арк. 3].

Улітку та восени 1905 р. у с. Кам'янському відбулися масові акції протесту. Робітники мартенівського цеху висунули низку вимог: введення недільного відпочинку та зміна правил нарахування заробітної плати у зв'язку з переходом на роботу з новим різновидом чавуну. Ці вимоги були задоволені частково [13, с. 54]. Для наведення порядку та відновлення роботи підприємства адміністрація заводу зверталася по допомогу до жандармського корпусу.

Для припинення страйкової боротьби робітників адміністрація металургійних заводів використовувала такі засоби: придушення силою,

звільнення металургів із роботи або часткове задоволення висунутих вимог.

Для захисту робітничих прав та інтересів створювалися профспілки. До 1906 р. вони виникли на всіх великих металургійних підприємствах. Перша з них з'явилася на Брянському заводі Катеринославської губернії. Слідом спілки з'явилися на Олександрійському, Нижньодніпровському, Дніпровському, Петровському, Донецько-Юр'ївському заводах [12, с. 210]. Вони активно долучалися до відстоювання матеріальних інтересів робітничого класу.

Створення профспілкових організацій мало позитивний вплив на повсякденне життя працівників металургійної промисловості України. Спілки використовували наявні кошти для матеріальної допомоги своїм членам, хворим або безробітним. Під час масового звільнення робітників профспілка металістів Катеринослава створило організацію, яка збирала кошти для надання матеріальної допомоги та продуктивних наборів безробітним. Коштом організації в робітничому районі були відкриті безкоштовні їдальні. Професійні об'єднання приділяли увагу й культурно-освітнім справам. Спілки металістів Брянського, Дружківського, Донецько-Юр'ївського заводів відкрили власні бібліотеки [11, с. 105].

Завдяки страйковій боротьбі робітники отримали такі здобутки: збільшення оплати праці, скорочення тривалості робочого дня до 10 годин. Вони допомогли покращити повсякденне життя металургів України. Створення профспілок позитивно вплинуло на об'єднання сил українських металургів для подальшої боротьби за власні права.

Страйковий рух у роки революції 1905–1907 рр. не вирішив усіх наявних соціальних проблем. 17 червня 1908 р. припинили роботу прокатники Нікополь-Маріупольського заводу, вони вимагали призупинити дію рішення дирекції підприємства щодо скорочення робочих місць. З 1910 р. на території України відбувалося піднесення страйкового руху. 9–10 серпня 1910 р. страйк оголосили 114 рейкопрокатників Дніпровського заводу. Вимоги мали економічний характер – збільшення заробітної плати [10, с. 137].

У роки Першої світової війни соціальні суперечності вибухнули з новою силою. Через збільшення обсягів виробництва металургійної продукції робочий день працівників часто перевищував встановлені норми. У промисловості України відбувалася деформація в бік підприємств, що виконували державні оборонні замовлення. Через це страждали споживчі інтереси робітничого

населення міст. Незважаючи на те, що рівень заробітної плати в зазначений період зріс, працівники металургійної промисловості мали низьку купівельну спроможність. Істотно збільшилися ціни на продукти харчування та предмети першої необхідності.

У перші дні військової мобілізації країною прокотилася хвиля антивоєнних повстань, в яких активну участь взяли представники металургійних підприємств України [6, с. 444]. У 1915–1916 рр. країну сколихнули масові страйки робітничого класу. У травні 1915 р. на декілька годин припинили роботу працівники прокатного, електричного та механічних цехів Петровського заводу в Єнакієво. Приблизно 1 000 робітників висловили протест проти запровадження на підприємстві нових правил внутрішнього розпорядку, їхні вимоги були задоволені [6, с. 446].

У січні 1916 р. директор Дніпровського заводу А. Макомаський повідомив, що під впливом лікарняної каси й агітаторів робітники новомартенівського цеху припинили роботу та висунули вимоги щодо збільшення заробітної плати робітникам на 60%. Він зауважив, що варто очікувати страйку на центральній електричній станції, яка живить весь завод [1, арк. 1].

7 січня 1916 р. А. Макомаський надіслав телеграму уповноваженому Особливої ради з оборони, в якій наголосив на активній діяльності на Дніпровському заводі групи агітаторів, які намагалися підбурити робітників до страйку, водночас зауважив, що були проголошені не лише економічні, але й політичні вимоги [1, арк. 2]. Наступним зверненням директор підприємства повідомив про припинення роботи електричної станції, що призвело до зупинки багатьох цехів заводу [1, арк. 4]. Генерал М. Певцов наказав відправити членів Особливої ради для з'ясування причин страйку [1, арк. 8]. Для цього було видано посвідчення членам Катеринославської районної заводської ради Г. Дмитрашу, В. Глибковському й А. Белявському, яке дозволяло їм перебувати на Дніпровському заводі в будь-який час, опитувати робітників та перевіряти документацію підприємства [6, с. 453].

За даними канцелярії Катеринославського губернатора, 1 квітня 1916 р. страйк оголосили 450 робітників [2, арк. 35]. Вже 4 квітня 1916 р. у с. Кам'янському були зупинені 3 доменні печі. До страйку долучилися й робітники інших цехів. Дирекція заводу повідомила про висунання низки неекономічних вимог [1, арк. 9]. 5 квітня кількість страйкарів зросла до 3 000 осіб. Станом на

22 квітня на заводі працювало лише 800 робітників [2, арк. 35]. У 1916 р. на Дніпровському заводі працювало приблизно 10 000 осіб [1, арк. 11]. Тобто у квітні 1916 р. страйкувало майже 9 000 робітників. Дирекція заводу та місцева влада змогли відновити роботу підприємства лише через місяць.

Такий масштабний опір підняв настрої робітничого класу всієї України [6, с. 456]. Для уникнення бойкоту роботи на власних виробництвах деякі підприємства зробили невеликі поступки власним робітникам. Донецьке металургійне товариство в Нижньодніпровську збільшило оклад працівникам на 10–15%. 24 квітня 1916 р. дирекція заводу зазначала, що, незважаючи на те, що робітники не страйкують, відчувається напруга в робітничому середовищі [1, арк. 18]. Вже 28 квітня 1916 р. Товариство повідомило Управління уповноваженого голови Особової ради з оборони держави Катеринославського району про початок страйку на металургійному підприємстві [1, арк. 26]. 29 квітня адміністрація заводу повідомила про закінчення страйку [1, арк. 32].

18 травня 1916 р. страйки розпочалися на заводі Нікополь-Маріупольського товариства [2, арк. 44]. Робітники висунули економічні вимоги, зокрема, щодо збільшення військової надбавки [3, арк. 7]. Дирекція підприємства зауважила, що причиною масових заворушень став арешт робітника Губарева через його агітацію проти збирання пожертв на подарунки для армії. Наступного дня страйком його підтримали працівники мартенівського цеху. Усіх бунтівників звільнили, а військовозобов'язаних передали військовому начальнику. Такі дії адміністрації обурили робітників Нікополь-Маріупольського заводу. Вони оголосили загальний страйк. Були

висунуті такі вимоги: звільнення Губарева, відновлення на колишніх посадах робітників мартенівського цеху та збільшення військової надбавки на 60% [3, арк. 9]. Дирекція задовольнила дві перші вимоги. Страйк було жорстоко придушено за допомогою військових.

25 серпня 1916 р. розпочався страйк на Петровському заводі. Робітники оголосили низку вимог. Серед них створення інституту старости [3, арк. 48]. Але компромісу не було досягнуто. 2 вересня 1916 р. влада оголосила локаут. Усі робітники втратили роботу [6, с. 466].

Висновки. Отже, соціальні суперечності на підприємствах металургійної промисловості України мали безпосередній вплив на повсякдення робітників-металургів початку ХХ ст. Їх головна причина крилась у тяжкому економічному становищі металургів. У 1900–1916 рр. страйкових рух як одна з форм вирішення соціальних суперечностей стає невід'ємною частиною повсякденного життя працівників металургійної промисловості України. Протести стали засобом задоволення економічних і політичних вимог. Тривалість була різноманітною: від одного дня до одного місяця. Кількість учасників також коливалася від кількох десятків до майже 9 000 робітників.

Адміністрація металургійних підприємств використовувала різні засоби вирішення соціальних суперечностей: від підвищення оплати праці та скорочення робочого дня до звільнення робітників, арештів і відправки військовозобов'язаних на фронт. Одним із наслідків поширення страйкового руху стало створення профспілок, які, поза іншим, займалися питаннями культурно-просвітницької діяльності та допомоги безробітним металургам.

Список літератури:

1. Справа канцелярії Катеринославського районної Заводської наради Про страйки на заводах. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1. 39 арк.
2. Протоколи та донесення про страйки робітників на заводах Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства, вугільних шахтах Горлівського та Щербинівського району Бахмутського повіту. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 2. 42 арк.
3. Справа канцелярії Катеринославського районної Заводської Наради Про страйки на заводах. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 3. 52 арк.
4. Справа про страйки робітників на заводі «Російський Провіданс» та інші виступи у м. Маріуполь / Канцелярія Катеринославського губернатора. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 488. 150 арк.
5. Овсієнко О. Загальний страйк на Півдні Росії 1903 р. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21STR=Zagalny_strayk_1903.
6. Історія робітничого класу Української РСР / Ф. Лось та ін. АН УРСР. Ін-т історії. Т. 1. К.: Наук. думка, 1967. 567 с.
7. Лазебник В. Сталь у степу. Погляд з України: історичні нариси. Дніпро: Арт-Прес, 2017. 240 с.

8. Нестеренко А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в. М.: Госполитиздат, 1954. 308 с.
9. Постернак О. Вплив революції 1905–1907 рр. на соціально-економічне становище буржуазії Південної Росії. Волинські історичні записки. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4811/1/Posternak_1.pdf.
10. Развитие металлургии в Украинской ССР / З. Некрасов, Ю. Анисимов. К.: Наук. думка, 1980. 960 с.
11. Реєнт О. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України. Український історичний журнал. 2005. № 4. С. 89–107.
12. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – поч. XX ст.). К., 2003. 340 с.
13. Світленко С., Мороз В. Підприємці й робітники Кам'янського кінця XIX – початку XX ст.: малодосліджені аспекти соціальних відносин. Придніпров'є: історико-краєзнавчі дослідження. Вип. 10. Дніпропетровськ, 2012. 192 с.
14. Слоневский А. Забастовка 1903 года на Днепровском заводе. URL: <http://www.dmkd.dp.ua/anniversary125/1606>.
15. Яруцкий Л. «Никополь» и «Провиданс». Мариуполь, 1997. 312 с.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ УКРАИНЫ В ПОВСЕДНЕВНОСТИ РАБОЧИХ-МЕТАЛЛУРГОВ НАЧАЛА XX ВЕКА

В статье проанализированы социальные противоречия на предприятиях металлургической промышленности Украины в повседневности рабочих-металлургов начала XX в. Рассмотрены причины и ход рабочего движения. Выяснены основные методы решения конфликтов между рабочими и руководством металлургических заводов. Отражено влияние социальных противоречий на особенности повседневной жизни украинских металлургов.

Ключевые слова: социальные противоречия, забастовка, повседневность, металлургическая промышленность Украины.

SOCIAL CONTRADICTIONS IN THE UKRAINE'S METALLURGICAL INDUSTRY IN THE DAILY LIFE OF WORKERS-METALLURGISTS IN THE EARLY XX CENTURY

The article analyses the social contradictions in the Ukraine's metallurgical industry in the daily life of workers-metallurgists in the early XX century. The causes and the course of the workers' movement were considered.

The economic crisis in the early XX century influenced on the decline of the productivity Ukrainian's metallurgical industry. It resulted in the height of unemployment and decline of level material's providing of workers.

The economic problems were the principal reasons of social contradictions in the Ukraine's metallurgical industry in the early XX century. The heavy terms of labor and subzero salary of metallurgists pushed them on a fight for own rights. In future along with the economic slogans, workers-metallurgists started to pull out the political slogans sent to the fight against autocracy. Active work of agitators became the catalyst of political fight. The social contradictions influenced on everyday life of the Ukrainian's metallurgists. During strikes compromises were attained: reduction of working day and increase of remuneration of labor.

For the protection of working rights and interests trade unions were created. In 1906 they arose up on all large metallurgical enterprises. The first from them appeared at the Briansk plant in Katerinoslavsk province. After this trade unions appeared almost on all large Ukraine's metallurgical enterprises. Trade unions used money for a material help to the members, patients or unemployed. Professional associations paid attention and to cultural and educational activities. The trade union of metal-workers Briansk plant opened own library. The trade unions positively influenced on the association of forces Ukrainian's metallurgists for a further fight for their own rights.

The basic methods of decision of conflicts between workers and guidance of metallurgical plants were found out. Among them: acceptance of requirements protesting or ended mass meeting and arrests of metallurgists.

Social contradictions affected on the features of everyday life of the Ukrainian metallurgists. Some workers were discharged, arrested or like in the years of First World War sent on front.

Key words: social contradictions, strike, daily life, metallurgical industry of Ukraine.

Коцур В.В.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ І ПОЛІТИЧНІ ВИКЛИКИ ХХІ СТОЛІТТЯ: КРИМСЬКІ ВИМІРИ

У запропонованій статті розкриваються політичні, соціально-економічні, міжнародні чинники, які впливали на етнонаціональні процеси в Криму на початку ХХІ ст.

Автором аналізуються нормативно-правові аспекти розв'язання проблеми депортованих народів Автономної Республіки Крим, досягнення і стратегічні прорахунки органів влади в царині відродження кримськотатарського народу. Події суспільно-політичного життя на Кримському півострові розглядаються під кутом зору майбутнього перебігу подій, анексії Криму Російською Федерацією та пошуку шляхів реінтеграції окупованих територій

Ключові слова: Україна, національні меншини, міжетнічні відносини, самоідентифікація, сепаратизм, реінтеграція, Крим.

Постановка проблеми. Соціально-економічні, зовнішньополітичні і військові виклики, що постали перед Україною в ХХІ ст., підтвердили неготовність західних демократій протистояти гібридній війні Росії.

«Намагання політиків Заходу використати Україну в ролі буферної держави між демократичною Європою та імперською Росією приречені на провал» [20, с. 20]. Анексії Криму і війни на Сході передувала «мережева війна, яка розпочалася з боку Росії практично з перших років української незалежності і ніколи не припинялася» [20, с. 21]. У цій війні особливе місце відводилося національним меншинам, які втягувалися у велику геополітичну гру східного сусіда – Росії. Насамперед йдеться про російську та кримськотатарську національні меншини на сході, півдні України та Автономної Республіки Крим. Як зазначає А. Іларіонова, до анексії півострова Росією (1783 р.) кримські татари становили 92% всього населення. Протягом 1783–1944 рр. кримськотатарське населення скоротилося в чотири рази, а за даними перепису 2001 р. воно становило 243,4 тис. осіб, або на 45% менше, ніж на початку ХVІІІ ст. Водночас за переписом 2001 р. росіяни вже домінували – 58,3% населення півострова [14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема міжнаціональних відносин на пострадянському просторі досліджувалася В. Головком [9], М. Панчуком [18], В. Войналовичем [21], Т. Горбань, О. Калакурою, В. Котигоренком,

Ю. Левенцем, О. Рафальським [27], Т. Халавка [31] та іншими [21].

Постановка завдання. Мета статті – розкриття динаміки етнополітичних процесів в Україні на початку 2000-х рр. та їхніх особливостей у Криму, з'ясування правових, політичних, соціокультурних чинників, що впливали на сферу міжнаціональних відносин у досліджуваній період. З урахуванням сучасних геополітичних змін автор проводить ретроспективний аналіз етнополітичних подій початку 2000-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, на зламі ХХ – ХХІ ст. у багатьох країнах Центральної та Східної Європи розгорнулися глобальні соціально-економічні та суспільно-політичні процеси трансформації, зумовлені, насамперед, розпадом Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) та внутрішніми перетвореннями в країнах колишнього соцтабору. В Україні відчувалася гостра потреба правового врегулювання відносин між нацменшинами й українцями. Цю проблему державні органи влади частково вирішили впродовж 1990-х рр. На початку ХХІ ст. постало питання подальшої державної підтримки освітнього, культурного розвитку національних меншин у нових етнополітичних вимірах. Ключовою проблемою було не лише задоволення нагальних потреб національних меншин, але й захист ціннісних засад української нації, з метою недопущення етнічного та політичного сепаратизму.

Як зазначає О. Кривицька, посилаючись на результати моніторингу міжетнічної ситуації у 2002 р., в Україні спостерігався безконфліктний інтегративний тип розвитку нацменшин та між-національної взаємодії, завдяки створеним ще в 1990-х рр. умовам для всебічного та рівноправного розвитку різних національностей на території держави [17, с. 24]. Водночас залишалися зовнішні подразники, які зумовлювали загострення міжетнічних протиріч. До них варто віднести втручання Росії у внутрішню політику України, земельне питання, релігійний чинник, конфлікт культурного світосприйняття й ін. Зважаючи на всі ці проблеми, в Україні в першій половині 2000-х рр. було розроблено і впроваджено низку нормативних документів, які мали врегулювати міжетнічні відносини. Враховуючи як глобалізаційні, так і внутрішньодержавні зміни, важливо було затвердити нові редакції законів про національні меншини та мови для уникнення ймовірних конфліктів [6, с. 302]. Отже, глобальні процеси у світі потребували демократичного врегулювання відносин національних меншин і визначали етнополітику України на 2001–2004 рр.

На території України, за даними перепису 2001 р., проживали представники 130 національностей. Представники титульної нації – етнічні українці – становили 77,8%, а національні меншини – 22,2% [3]. Згідно з переписом населення 2001 р., на території України проживали росіяни – 8 334,1 тис. (17,3%), білоруси – 275,8 тис. (0,6%), молдавани – 258,6 тис. (0,5%), кримські татари – 248,2 тис. (0,5%), болгари – 204,6 тис. (0,4%), угорці – 156,6 тис. (0,3%), румуни – 151,0 тис. (0,3%), поляки – 144,1 тис. (0,3%), євреї – 103,6 тис. (0,2%), вірмени – 99,9 тис. (0,2%), греки – 91,5 тис. (0,2%), татари – 73,3 тис. (0,2%), цигани – 47,6 тис. (0,1%), азербайджанці – 45,2 тис. (0,1%), грузини – 34,2 тис. (0,1%), німці – 33,3 тис. (0,1%), гагаузи – 31,9 тис. (0,1%), інші національності – 177,1 тис. (0,4%) [7]. Таке розмаїття національних меншин є наслідком історичного перебігу подій: окупації України різними державами в певні історичні періоди, масових депортацій і репресій, голодоморів (1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр.) та інших чинників, які зумовлювали переміщення народів. Перепис населення 2001 р. засвідчив чимало дисперсних і компактних етнічних груп, що активізувало питання їхньої національно-культурної та територіальної автономії. Водночас українці як титульна нація на початку 2000-х рр., на думку В. Буряк, відчували дискримінацію статусу рідної мови й асиміляційну

загрозу від російської нацменшини, яка пропагувала спільні мовно-культурні традиції в українців і росіян [6, с. 304]. Враховуючи таке розмаїття, державна етнополітика мала б гарантувати насамперед повноцінний розвиток українській мові і культурі з метою зміцнення єдності всередині країни та недопущення поширення антиукраїнських чи сепаратистських настроїв, гарантуючи на законодавчому рівні органічне співіснування інших мов і культур.

Українська влада, враховуючи поліетнічний склад країни, сприяла розвитку громадських неурядових організацій, завданням яких був захист інтересів власної етнічної спільноти. 2000 р. при Президентові України було сформовано Раду представників громадських організацій нацменшин України, до якої увійшли 24 представники національно-культурних товариств всеукраїнського й обласного рівнів [4, с. 303]. Виконуючи функції дорадчого органу упродовж 2000–2006 рр., Рада концентрувала зусилля на розробленні законодавчої бази, спрямованої на розвиток нацменшин в Україні.

Відсутність концептуальних засад взаєморозвитку та спільного проживання титульної нації і національних меншин на території України на початку 2000-х рр. була однією із причин появи конфліктних ситуацій і масових акцій протесту, спрямованих на збереження самоідентичності. Враховуючи це, Верховна Рада України ініціювала розроблення концепції етнонаціональної політики, завданням якої мало стати врегулювання міжетнічних відносин на території України, збереження культурної та мовної самобутності національностей. 2001 р. перед українським парламентом та урядом постало завдання підготувати відповідний законопроект, який 16 червня 2004 р. Кабінетом Міністрів України було подано у вигляді законодавчої ініціативи на розгляд у Верховну Раду, а 2005 р. народний депутат, представник кримськотатарської меншини Р. Чубаров сформував власний проект концепції, яку так і не вдалося ухвалити на цьому етапі [28, с. 10]. Передбачалося, що концепція стане своєрідною стратегією розвитку міжетнічних відносин на теренах України, гарантуватиме захист прав національних меншин, їхню самоідентифікацію та сприятиме розвитку етнічної культури.

Відсутність такої концепції на початку 2000-х рр. зумовила низку негативних соціокультурних явищ, пов'язаних із дискримінацією мовних культур різних народностей і водночас гіперболізацією російської ідентичності в південно-східних регіонах України. Тенденція зростання населення, яке шляхом самовизначення

визнало себе українцями, упродовж 2000-х рр. автоматично не гарантувала розвиток української самоідентичності в регіонах поширення російської національної меншини. Водночас чимало представників різних національностей, які проживали в Україні, вважали себе відповідальними за її розвиток [4, с. 304].

На початку 2000-х рр. в Україні спостерігалася певна контрверсійність такого явища, як ідентифікація населення. Особливо це проявлялося в прикордонних регіонах України, зокрема в південно-східній і західній частинах, де мала місце активізація громадських і політичних рухів всередині нацменшин. Водночас у північних і центральних регіонах України проблема самоідентифікації окремих національностей не була надто вираженою, що пояснюється історичними чинниками формування української державності.

У північних і центральних регіонах, як і по всій Україні, найбільшим представником нацменшин були росіяни. Зважаючи на їхню численність порівняно з південно-східними областями, вони не формували загальної політичної, культурної та світоглядної картини. Найбільше росіян проживало в Запорізькій, Київській, Сумській, Полтавській областях [7].

Сучасні тенденції прояву сепаратизму та поширення ідей «русского мира» на сході України та в Криму пояснюються значною питомою вагою представників російської нацменшини та зовнішньою політикою Кремля. Йдеться про те, що з 1990-х рр. Росія розпочала планомірну підготовку до окупації півострова, крок за кроком дотискуючи українську сторону щодо розміщення російського флоту на її території. Відтоді спостерігався ріст російської національної меншини, яка й раніше переважала в Криму. За даними перепису населення 2001 р., кількість росіян на півострові (не включаючи м. Севастополь) становила 1 180,4 тис. осіб. Кримських татар і українців значно менше – 243,4 тис. та 492,2 тис. відповідно [7]. Статистичні дані свідчать про домінуючий відсоток російського населення в Криму, що є наслідком тривалої радянської селективної політики, спрямованої на збільшення частки російського населення та імперської політики Росії з надання містянам Криму російського громадянства. Внаслідок таких дій, депортацій і репресій корінне населення півострова помітно скоротилося. Саме тому за мовною ідентичністю більшість була російськомовною – 77%. Українську мову рідною визнали лише 10,1% всього населення, а кримськотатарську – 11,4% [8, с. 156–161]. Отже,

мовна ідентифікація більшості мешканців півострова установлювалася їхнім самовизначенням не як українців, а як росіян. Причиною цього була індиферентна мовна політика з боку держави, яка спричинила поширення російської мови на півострові серед представників всіх національностей.

Після анексії Криму Росією на півострові залишилося 28 класів з українською мовою навчання. З 2013 по 2018 рр. в Криму в 36 раз зменшилася кількість учнів, які навчаються українською мовою. Якщо у 2013 р. в Автономній Республіці Крим 13 589 осіб здобули освіту українською мовою, то у 2016 р. кількість таких учнів зменшилася до 371. Кількість класів з українською мовою навчання за два роки окупації скоротилася в 31 раз.

Отже, однієї школи, чи 28 класів на весь окупований Крим недостатньо для задоволення потреб у навчанні рідною мовою 4 тис. дітей, які є носіями української мови, як зазначається у звіті Кримської правозахисної групи [29].

У роки незалежності відкритим лишалось питання статусу депортованих осіб. До 2004 р. на території України не було законодавства, яке б регламентувало статус і права депортованих осіб, які повернулися на територію України [16]. Відсутність такого законодавства унеможливлювала ефективне вирішення в правовому полі конфліктних ситуацій, що виникали між депортованими особами і місцевими громадами. Водночас влада України докладала зусилля для вирішення в правовому полі проблеми депортованих осіб. Указом Президента України Л. Кучми 7 квітня 2000 р. було створено Раду кримськотатарського народу, яка здійснювала консультативно-дорадчі функції при Президенті [4, с. 322]. Крім того, 13 вересня 2001 р. Президент Л. Кучма підписав указ № 836/2001 «Про Державний комітет у справах національностей та міграції», ключовими завданнями якого стали: реалізація державної політики у сфері міжнаціональних відносин, забезпечення захисту прав нацменшин, депортованих осіб, які повернулися в Україну, сприяння задоволенню національно-культурних, освітніх потреб, розвитку корінної самобутності національних меншин та ін. [24]. Його створення започаткувало тривалий процес вирішення основних проблем депортованого населення, що, безумовно, вплинуло на соціокультурний розвиток кримськотатарської меншини в Криму.

Станом на 1 січня 2002 р. кількість репатріантів в Україні становила 280 тис., серед яких 250 тис. кримських татар [2, с. 451]. Ключовим

завданням влади стало вирішення проблеми задоволення економічних і соціальних потреб раніше депортованих осіб та їхніх сімей. В Україні було розроблено «Державну програму інтеграції раніше депортованих осіб», завданням якої стало задоволення економічних, політичних і соціальних потреб депортованих осіб, які повернулися до України. За реалізацію цієї програми упродовж 2000-х рр. відповідали Державний комітет у справах національностей та релігій і Республіканський комітет у справах міжнаціональних відносин і депортованих громадян (на рівні Автономної Республіки Крим) [16]. Постановою № 618 від 16 травня 2002 р. Кабінету Міністрів України було затверджено «Програму розселення та облаштування депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Автономну Республіку Крим на постійне проживання, на період до 2005 р.». Відповідно до цієї програми, було розроблено план заходів із забезпечення репатріантів соціальною та інженерно-технічною інфраструктурою з метою належного облаштування кримськотатарського населення [2, с. 452–453]. Згодом постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання», ухваленою 2004 р., передбачалася компенсація за переїзд та перевезення особистого майна, разова допомога в розмірі 30 місячних зарплат для будівництва житла та регламентувався порядок здійснення зазначених процедур [26]. Ці заходи на початку 2000-х рр. дозволяли не лише запобігти конфліктним ситуаціям на півострові, але й залучати проукраїнськи налаштованих кримчан, корінне населення півострова до активних державотворчих процесів на підтримку єдності України. 2001 р. кримські татари отримали 44,7 млн. грн. компенсації. Згодом запланований бюджет поступово зростав, однак, як свідчить інформація про стан реалізації програм, спрямованих на задоволення потреб раніше депортованих осіб в Україні (1991–2012 рр.), цілком профінансувати заплановані видатки не вдавалося. Так, упродовж 2002–2005 рр. передбачалося профінансувати 267,3 млн. грн., але виділено було лише 217,6 млн. грн. [16]. 2002 р. держава надала на облаштування репатріантів 19,4 млн. грн., 2003 р. – 38,7 млн. грн., а 2004 р. – 40 млн. грн. [15]. Тенденція зростання витрат на вирішення соціально-економічних потреб кримських татар свідчить про зацікавленість держави в їхній інтеграції в українське суспільство.

На початку 2000-х рр. кримськотатарському населенню коштом держбюджету було побудовано 375 тис. м² житла [19, с. 389]. Працевлаштування репатрійованого населення на території півострова регламентувалося Державною програмою зайнятості населення на 2001–2004 рр., де зазначалося: «Програма адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їх культури та освіти, а також регіональні комплексні програми розвитку малого підприємництва в Автономній Республіці Крим» сприятиме «розв'язанню проблеми зайнятості осіб, депортованих за національною ознакою, які повертаються на Україну» [13]. У результаті виконання цієї програми 2003 р. в регіоні створено 24,7 тис. робочих місць [19, с. 391]. Працевлаштування репатрійованого населення сприяло позитивній динаміці розвитку економіки півострова. Проте низка соціально-економічних проблем залишалися невирішеними. Окрім того, як центральним, так і кримським державним органам влади не вистачало системності і послідовності у вирішенні нагальних проблем депортованого населення, зокрема земельного питання, що спричинило спалах акцій протесту та конфлікт із російським населенням. Партією «Адлет» формувалися озброєні загони самооборони – «аскери», завданням яких був захис кримськотатарського населення від нападів проросійських організацій і кримінальних елементів, а також захист самозахоплених ділянок землі, що далі поглиблювало конфліктну ситуацію в регіоні [22, с. 38]. Соціальна напруга відчувалася в Білогірському, Сакському, Первомайському, Сімферопольському, Кіровському та інших районах Автономної Республіки Крим. Земельне питання було для лідерів радикальних кримськотатарських організацій знярядям політичної активізації населення. Саме тому 2004 р. планувалося виділити з держбюджету 33 млн. грн. на інвентаризацію землі в Криму для розв'язання цього питання до кінця 2004 р. [15]. Через деякі обставини земельна проблема на півострові не була до кінця вирішена, що породжувало нові акції протесту з боку кримських татар.

Водночас деякі позитивні зрушення були наявні в культурному розвитку кримських татар на території півострова. Із 2001 р. з республіканського бюджету щорічно фінансувалися культурні заходи та національно-культурні організації Криму [15]. Розвиток культури, збереження національних особливостей кримськотатарського народу забезпечувалися законодавством. Мовна,

культурна, етнічна та релігійна самотність кримських татар, гарантована Конституцією України, чільне місце посідала в державній етнополітиці. Водночас була проблема навчання дітей рідною мовою. Так із 606 шкіл, які на початку 2000-х рр. діяли на території Кримського півострова, було лише 16 із кримськотатарською мовою навчання (133 класи) [15]. Для порівняння, на 2013 р., до анексії Криму, було 384 класи із кримськотатарською мовою навчання [29]. Відчувалася нестача кваліфікованих педагогічних кадрів для навчання дітей кримськотатарською мовою. Це спонукало державні та республіканські органи влади ухвалити програми підготовки відповідних фахівців із представників репатріантів. 2003 р. видано 218 направлень нащадкам депортованих кримчан до вищих навчальних закладів України [29].

Повернення кримських татар на півострів і внутрішня політика України стосовно національних меншин не послабили проросійські настрої в Криму. Насамперед це було пов'язано із зовнішньою політикою Російської Федерації, яка розглядала півострів як важливий стратегічний об'єкт, а отже, зі середини 1990-х рр. її політика була спрямована на поширення проросійських ідей на території Криму і підготовку до його анексії. За даними соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова (далі – УЦЕПД), упродовж 2000–2001 рр. кількість жителів півострова, які бажали приєднання Криму до Росії, становила 47,3% респондентів, тоді як за збереження його в складі України виступали 25,9%. Проте вже у 2005–2008 рр. показники рівня сепаратистських настроїв зростають, про що свідчать інші дані соціологічного дослідження: приєднання Криму до Росії вже підтримувало 63,8% населення півострова і лише 10,7% були готові протестувати проти цього рішення. Водночас і більше половини українців півострова висловлювалися за приєднання Криму до Російської Федерації (далі – РФ) – 55,2% [23, с. 240]. Така тенденція зростання сепаратистських настроїв свідчила про посилення ідеологічної політики впливу Кремля на формування громадської позиції кримчан. Зокрема, через пресу та втручання Чорноморського флоту Росії в суспільне життя півострова серед молоді поширювалися ідеї «русского мира». Саме за сприяння Чорноморського флоту РФ формувався навчальний процес у школах і вищих навчальних закладах, де нав'язувалася російська інтерпретація історії [2, с. 466]. Особливий вплив на формування проросійських настроїв мала Міжнародна рада росій-

ських співвітчизників, створена в жовтні 2002 р., яка своїм завданням ставила об'єднання російської діаспори та популяризацію власної культури серед етнічних росіян, які проживають за межами країни [23, с. 253; 30]. Не виключено, що ця організація проводила пропагандистську роботу з утвердження «русского мира» на півострові ще на початку 2000-х рр. не лише серед російського населення, але й серед українців і нацменшин. Росія була активним інвестором півострова. Логічно припустити, що активізація російських радикальних організацій у Криму проходила за сприяння Кремля. Про це свідчить підписаний В. Путіним 2003 р. Закон «Про внесення змін та доповнень до Федерального закону «Про громадянство Російської Федерації», який спростив процес набуття російського громадянства окремим категоріям осіб, які в минулому закінчили російський вищий навчальний заклад, є ветеранами Великої Вітчизняної війни. Під дію цього законодавства потрапляла велика частина населення Кримського півострова [2, с. 451–453]. Зважаючи на подальший перебіг подій, зрозуміло, що Росія вже тоді готувала підґрунтя не лише для тиску на Україну, а й для майбутньої окупації регіону.

Ймовірно, що Російська Федерація причетна й до інших конфліктів на території Кримського півострова. Зокрема, у березні 2004 р. відбувалося загострення конфлікту в регіоні через погроми та побиття скінхедами представників кримськотатарського народу, на що останні відповіли також насиллям та масовими акціями проти бездіяльності правоохоронних органів. На думку тогочасного глави уряду Автономної Республіки Крим С. Куніцина, ці події заздалегідь були ретельно сплановані й організовані за межами України [2, с. 455]. Очевидно, С. Куніцин мав на увазі Росію, яка після врегулювання конфлікту на острові Тузла вирішила дестабілізувати ситуацію на Кримському півострові.

На початку 2000-х рр. активну участь у суспільно-політичному житті Криму брали такі організації, як: «Адалет», «Авдет», «Прорив», «Євразійський союз молоді», «Союз російського народу» та інші [11, с. 42]. Основним джерелом поповнення цих організацій стали радикально налаштовані нацменшини, зокрема росіяни, частина кримськотатарського населення й інші. Маючи різні політичні цілі, вони пропагували від'єднання регіону від політичного й економічного простору України. Наприклад, організація «Адалет» головною метою своєї програми діяльності вважала побудову національної держави на півострові [23, с. 195–196].

Політична активізація корінних народів Кримського півострова спричинила формування національних органів місцевого самоврядування. Зокрема, кримські татари 1991 р. сформували Курултай та Меджліс. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Меджліс переходив у статус офіційної організації – дорадчого органу при Президенті України. Л. Кучма відповідним наказом створив 1999 р. Раду представників кримськотатарського народу. До її складу увійшли 33 члени, які стали віддзеркаленням складу Меджлісу [5]. Отже, кримські татари отримали можливість брати участь у державотворенні України та сприяти розвитку власної культури на території півострова.

Проте наприкінці 1990-х рр. – на початку 2000-х рр. не всі кримськотатарські організації підтримували Меджліс. Криза в національному русі кримськотатарського народу розпочалася ще в 1997 р., коли низка організацій виступили із критикою дій Меджлісу у зв'язку з вигаданим звинуваченням у малоефективній роботі цього представницького органу. Подальше організаційно-правове зміцнення Меджлісу сприяло посиленню національного руху кримських татар за утвердження в майбутньому своєї територіально-культурної автономії. Тоді ж, у 2002 р., було організовано «Координаційну раду суспільно-політичних сил кримськотатарського народу», до складу якої увійшли представники Національного руху кримських татар (далі – НРКТ), суспільно-політичного руху «Міллет», кримське відділення Всеукраїнської партії міжнародної згоди «Новий світ» та Партії мусульман України [23, с. 206]. Діяльність Координаційної ради зводилася до критики Меджлісу, однак істотної підтримки ця організація серед татар не набула, водночас Меджліс підтримували не лише представники кримськотатарського населення, але й провідні міжнародні організації [22, с. 37]. Ільмі Умеров, який у 2000-х рр. входив до складу Меджлісу, зазначав, що спроба створити альтернативу основному представницькому органу кримськотатарського населення було нічим іншим, як бажанням розколоти кримськотатарський рух. Водночас громадський і політичний діяч спростовував звинувачення представників Координаційної ради стосовно недостатньої активності в боротьбі за права народу, зазначивши, що 2002 р. парламент сформував відповідні проекти закону, які потребують детального опрацювання [1]. Окремі представники Координаційної ради розробили та подали на розгляд Верховної Ради проект закону «Про реабілітацію кримськотатарського народу»

[22, с. 37]. Радикалізація НРКТ спостерігалася ще в 1990-х рр., коли представники Національного руху кримських татар збирали підписи про скликання міжнародного трибуналу проти України, яка «незаконно володіє та розпоряджається територією кримськотатарського народу і не здатна забезпечити права жителів півострова» [32, с. 268]. Враховуючи тогочасну російську політику щодо України, спрямовану на відокремлення та приєднання Кримського півострова, організація, ймовірно, стала знаряддям іноземної держави в поширенні антиукраїнських настроїв у регіоні та формуванні основ для майбутньої анексії.

Під час виборчої кампанії 2002 р. до парламенту Автономної Республіки Крим увійшли представники 9 національностей: росіяни – 42, українці – 35, кримські татари – 8, євреї – 4, гагаузи – 2, абхазці, вірмени, греки і чехи – по 1 [2, с. 452]. Найбільше впливали на ситуацію на території півострова проросійські представники. На виборах до місцевих рад Криму було обрано 992 представники кримськотатарського народу [2, с. 452].

Отже, у 2000-і рр. Крим поетапно перетворювався на плацдарм «русского мира». І це стало можливим внаслідок прорахунків Української держави в етнополітичній галузі, починаючи з 1990-х рр. Свого часу «В'ячеслав Чорновіл вважав за потрібне або особливо не вирізняти Кримський регіон серед інших українських адміністративно-територіальних одиниць, або надати кримським татарам у Криму національно-територіальну автономію» [10].

Соціально-політична напруга в Криму, окрім економічних чинників, посилювалася релігійним подразником. Починаючи з липня 2000 р., назрівав конфлікт між мусульманами й Українською православною церквою Московського патріархату (далі – УПЦ (МП)). Зокрема, М. Джемілев та глава Української православної церкви Київського патріархату (далі – УПЦ (КП)) Філарет виступили із критикою дій Московського патріархату на півострові. Згодом релігійні протиріччя почали посилюватися після призупинення муфтієм мусульман Криму Емір Алі Алієвим членства Духовного управління мусульман Криму (далі – ДУМК) у складі міжконфесійної ради «Мир – дарунок Божий» [2, с. 449]. Проте основним приводом до загострення конфлікту стало встановлення православною общиною на в'їздах у населені пункти, зокрема, де проживали кримські татари, поклонних хрестів. Вони встановлювалися на місці давніх мусульманських цвинтарів, що викликало невдоволення

мусульман, які провели акції «хрестоповалення» у 2002 р. Це спровокувало збройний конфлікт, який вдалося уладнати лише із залученням правоохоронців [22, с. 38].

Помітним явищем для Кримського півострова стало поширення радикальних ідей серед мусульман. Зокрема, у 1999 р. в статті Д. Куликова «Шаміль! Ми з тобою» наведені факти про діяльність розгалуженої мережі радикалів, які пропагували джихад і зв'язок кримських татар і бойовиків із Чечні і Дагестану [2, с. 447]. Враховуючи проникнення екстремістських ідей на територію півострова, ДУМК засудило будь-які прояви насилля. За ініціативою ДУМК, на початку 2000-х рр. проводилася роз'яснювальна робота серед населення щодо діяльності радикальних ісламських організацій. У рішенні Всеукраїнської ісламської конференції від 23 серпня 2003 р. засуджувалися екстремістські рухи, зокрема ваххабізм, Аль-Каїда, Хиб-ут-Тахрир, підкреслювалося що їхні ідеї не мають нічого спільного з ісламом і не відповідають змісту Корану чи Суні. На думку учасників конференції, носії радикальних ідей, які потрапили на територію Криму, спекулюють на національних і релігійних інтересах населення [2, с. 449].

Висновки. Отже, на початку ХХІ ст. перед Україною постало триєдине завдання:

– по-перше, забезпечити розвиток культури, освіти, мови титульної нації, яка зазнавала дискримінації статусу рідної мови й асиміляційної загрози з боку проросійських сил на сході, півдні України та в Автономній Республіці Крим;

– по-друге, вирішити земельне питання, проблему облаштування депортованих кримських

татар, послабити радикалізацію і зовнішні впливи на кримськотатарське населення з метою політичної дестабілізації, чим прагнула скористатися Росія для анексії півострова;

– по-третє, протистояти російській пропаганді, спрямованій на розкол кримськотатарського народу, мобілізацію проросійського населення півострова навколо ідей «русского мира», повернення Криму в «родную гавань».

Незавершеність земельної реформи, програми облаштування депортованих народів кримського півострова, відсутність законодавчої бази, яка б незворотно гарантувала національно-культурний, економічний і політичний розвиток корінних народів Криму – усе це послаблювало український опір поширенню російського сепаратизму, створювало передумови для майбутньої анексії півострова Росією.

З урахуванням уроків історії, 22 вересня 2016 р. Верховна Рада України ухвалила постанову № 4003а «Про рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегії реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та спроби»». На парламентських слуханнях рекомендовано Президенту України підготувати зміни до Конституції і законів України та внести їх на розгляд парламенту щодо створення Кримськотатарської Автономної Республіки [12]. Водночас Президент ініціював указ про розроблення десятирічної програми вкорінення та зміцнення державного статусу української мови [25]. Усе це варто розглядати як складники реінтеграції окупованих територій в Україну.

Список літератури:

1. «Системная» стаття от И. Умерова: о единстве нац. движения. URL: <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1042858762.html>.
2. Адамович С. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. 884 с.
3. Аналітичний звіт про дотримання прав представників національних меншин, що проживають на території Закарпаття, на освіту рідною мовою. URL: <http://ci-center.org>.
4. Андріяш В. Державна етнополітика України в умовах глобалізації. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2013. 328 с.
5. Андріяш В. Модернізація механізмів державного регулювання етнополітичних процесів України в умовах глобалізації: дис. ... докт. наук з держ. управл.: спец. 25.00.02 «Механізми державного управління». Миколаїв, 2017. 452 с.
6. Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. URL: http://mip.gov.ua/files/pdf/blicer_pro_krimtat.pdf.
7. Бурдяк В. Регіональна етнополітика в Україні: ризики та виклики соціальної стабільності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. 2009. Вип. 44. С. 297–306.
8. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>.

9. Газізова О. Особливості консолідації українства в умовах гібридної війни та зростання зовнішніх загроз. Українознавчий альманах. Київ: Міленіум+, 2016. Вип. 19. С. 156–161.
10. Головка В. Оккупація Крима / под ред. А. Шорина. К.: COOP Media, 2016. 128 с.
11. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою. Харків: Віват, 2016. с. 411.
12. Драпушко Н. Діяльність проросійських політичних організацій АР Крим по відокремленню регіону від політичного та соціокультурного простору України (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: збірник наукових праць. Київ, 2015. Вип. 13. С. 42–47.
13. Закірова С. Кримськотатарська автономія у складі України: пошук вирішення проблеми. URL: http://nbuvip.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2420:krimskotatarska-avtonomiya-u-skladi-ukrajini-2&catid=71&Itemid=382.
14. Про затвердження державної програми зайнятості населення на 2001–2004 рр.: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3076-14>.
15. Ілларіонов А. Етнічний склад населення Криму за три століття. Незалежний культурологічний часопис «І». 2014. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/anons2014/Illarionov_Etnichnyj_sklad_Krymu.htm.
16. Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/krim.htm>.
17. Інтеграція раніше депортованих осіб у Криму, Україна. URL: <http://www.osce.org/uk/hcnm/110113?download=true>.
18. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України. Політичний менеджмент. 2005. № 2. С. 24–37.
19. Крим в етнополітичному вимірі / М. Панчук, Г. Бекірова, В. Ганкевич, О. Галенко. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
20. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України, Інститут історії України; відп. ред. В.А. Смолій. К., 2014. 456 с.
21. Мейс Джеймс. Україна: матеріалізація приви́дів / упорядн. Н. Дзюбенко-Мейс. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. С. 20–21.
22. Національні меншини України у ХХ ст.: політико-правовий аспект / М. Панчук, В. Войналович, О. Галенко та ін. К.: Ін-т політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 356 с.
23. Петруньок Б. Кримськотатарські громадські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35–39.
24. Петруньок Б. Кримськотатарські організації періоду репатріації в контексті міграційних процесів. Українознавчий альманах. Київ, 2014. Вип. 15. С. 35–39.
25. Політичний процес в Автономній республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014): аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. 304 с.
26. Положення про Державний комітет України у справах національностей та релігій. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/201-2007-%D0%BF>.
27. Порошенко найближчим часом підпише указ про статус державної мови. URL: <https://glavcom.ua/news/poroshenko-nayblizhchim-chasom-pidpishe-ukaz-pro-status-derzhavnoji-movi-479615.html>.
28. Про заходи щодо задоволення соціальних потреб депортованих кримських татар та осіб інших національностей, які повернулися в Україну на постійне проживання: Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/626-2004-%D0%BF>.
29. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст.: історіографічний нарис. К., 2000. 447 с.
30. Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні: спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Київ, 2006. С. 93.
31. У Криму після анексії в 36 разів зменшилась кількість учнів, які навчаються українською. URL: <http://vgoru.org/index.php/prava-lyudini/item/17049-u-krymu-pislia-aneksii-v-36-raziv-zmenshylas-kilkist-uchniv-iaki-navchajutsia-ukrainskoiu>.
32. Устав Международного союза общественных объединений «Международный совет российских соотечественников». URL: <http://www.msrs.ru/gustav>.
33. Халавка Т. Державне регулювання процесів міжетнічної інтеграції у прикордонних регіонах: теоретичний аспект: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл.: спец. 25.00.01 «Теорія та історія державного управління». Івано-Франківськ, 2016. 22 с.
34. Ширай В. Розвиток кримськотатарського національного руху в Україні наприкінці ХХ ст. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 266–269.

ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ В УКРАИНЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЫЗОВЫ XXI ВЕКА: КРЫМСКИЕ ИЗМЕРЕНИЯ

В статье раскрываются политические, социально-экономические, международные факторы, которые влияли на этнонациональные процессы в Крыму в начале XXI в. Автор анализирует нормативно-правовые аспекты решения проблемы депортированных народов Автономной Республики Крым, достижения и стратегические просчеты органов власти в области возрождения крымскотатарского народа. События общественно-политической жизни на Крымском полуострове рассматриваются с точки зрения будущего развития событий, аннексии Крыма Российской Федерацией и поиска путей реинтеграции оккупированных территорий.

Ключевые слова: Украина, национальные меньшинства, межэтнические отношения, самоидентификация, сепаратизм, реинтеграция, Крым.

ETHNICIAN PROCESSES IN UKRAINE AND POLITICAL CHALLENGES OF XXI CENTURY: CRIMEAN MEASURES

The proposed article reveals political, socio-economic, and international factors that influenced ethno-national processes in the Crimea at the beginning of the twenty-first century. The author analyzes the regulatory and legal aspects of solving the problem of the deported peoples of the Autonomous Republic of Crimea, achievements and strategic miscalculations of the authorities in the area of the revival of the Crimean Tatar people. The events of social and political life on the Crimean peninsula are considered from the perspective of the future course of events, the annexation of the Crimea by the Russian Federation and the search for ways to reintegrate the occupied territories.

Key words: ethnic minorities, ethnic minorities, self-identification, separatism, Crimea.

Пилипенко Л.Л.

Національний університет біоресурсів і природокористування України

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1918–1939 РОКИ)

У статті автором зроблено спробу дослідити особливості національно-визвольного руху західних українців у міжвоєнний період, коли виокремилася декілька суспільних течій, представлених як демократичними об'єднаннями, що вели легальну боротьбу, так і нелегальними політичними силами. Дані політичні сили намагалися вплинути на ситуацію, але їхні дії не привели до консолідації спільноти, а навпаки, заклали подальші протиріччя, негативні наслідки яких Україна гостро відчуває дотепер.

Боротьба українських патріотичних сил і польських націонал-шовіністів не дозволила українцям відстояти суверенітет своєї держави, оскільки цьому не сприяли не лише військово-політична ситуація в регіоні, а й позиція країн Антанти й етнічні відносини краю.

Розвиток українського національно-визвольного руху на території Західної України впродовж 1918–1939 рр. сприймався польським суспільством як антидержавна діяльність, а невирішеність політичних, економічних, культурних, освітніх, соціальних та інших проблем – як замах на «польськість» цих земель. Польська спільнота розглядала «українське питання» крізь призму власної боротьби за державну незалежність, а тому її обурювала «безпідставність претензій русинів» на ці території.

Ключові слова: Україна, Польща, політичні партії, ідеологія, національно-визвольний рух.

Постановка проблеми. Стосунки України та Польщі мають неоднозначну та довготривалу історію. Декілька століть спільної історії, територіальне сусідство, схожі ознаки розвитку обох народів зумовлюють інтерес науковців до різних аспектів взаємовідносин двох країн.

У міжвоєнний період вирішення українського питання впливало на долю щонайменше чотирьох держав, до складу яких входили українські етнічні землі. Основним способом досягнення своєї мети Німеччина обрала дестабілізацію внутрішньої ситуації в країнах, що мали бути підкорені в майбутньому, тому її першочерговою ціллю стала Польща, яка опинялася в складній ситуації – підтримка Німеччиною українського руху загрожувала втратою Західної України, а ідея співпрацювати із Союзом Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) була неприйнятною.

Зрештою, у результаті дії зовнішніх і внутрішніх чинників українська національна державність була ліквідована, а українські землі вкотре були розділені між сусідніми державами. Зокрема, землі Західної України були поділені між кількома державами:

– до складу Польщі увійшли Східна Галичина, Полісся, Волинь та Підляшшя;

– до складу Румунії увійшли Буковина та Північна Бессарабія;

– до Чехословаччини відійшло Закарпаття.

Становище українців у цих державах не було однаковим, у межах кожної з них українці демонстрували різні рівні самоусвідомлення та політичної активності, однак на окупованих територіях почав формуватися національно-визвольний рух.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що, незважаючи на значну кількість опублікованих джерел, у висвітленні проблеми розвитку національно-визвольного руху на території Західної України впродовж 1918–1939 рр. залишається багато прогалин. Зокрема, є необхідність з'ясувати передумови та причини появи специфічних форм і методів протидії українського населення цих земель державній асиміляції та боротьби за збереження національної ідентичності.

Форми та методи боротьби провідних політичних сил за українську державність розкрито в роботах Л. Зашкільняка [2], В. Ходака [8], С. Віднянського [1] та М. Мандрика [6].

Результати та висновки, цікаві в контексті дослідження даної проблеми, належать західноукраїнським дослідникам, зокрема М. Кугутяку [4],

О. Красівському [3], М. Литвину [5], В. Марчуку [7] та іншим вітчизняним і закордонним науковцям, які у своїх працях висвітлювали державно-політичне, культурно-освітнє, соціально-економічне та духовне життя західних українців у міжвоєнний період.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі та виокремленні складових течій національно-визвольної боротьби українського народу на західно-українських землях у міжвоєнний період 1918–1938 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 20–30-х рр. ХХ ст. в західноукраїнському суспільстві спостерігалася радикалізація національно-визвольного руху із застосуванням терористичних актів, тому найпомітнішим чинником у громадсько-політичному житті Західної України в цей період став український націоналізм, народження якого пов'язане з радикальною позицією в боротьбі за державну незалежність України Української військової організації (далі – УВО), яка надалі виконувала функції «армії в підпіллі» [6, с. 70].

Головне завдання УВО, на думку її організаторів, полягало в підготовці загальнонаціонального повстання українського народу проти окупантів. Вона була військово-патріотичною, а не націоналістичною організацією, оскільки ставила за мету звільнити українські землі від окупантів мілітарними засобами, а тому відповідною була й її організаційна структура – на зразок армійських.

Навесні 1922 р. активісти УВО організували в Галичині акти саботажу (палили скирти хліба, чинили збройні напади на жандармські пости, підривали поїзди й мости тощо). У першій половині 20-х рр. ХХ ст. представники УВО здійснили кілька замахів на державних діячів і чиновників.

У 1923–1924 рр. УВО переживала кризу, багато активістів і бойовиків сиділи у в'язниці, провалився план поширення диверсійних і пропагандистських дій на території Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР), зростав вплив Комуністичної партії Західної України. Все це дещо підірвало довіру до УВО.

У листопаді 1927 р. представники УВО від «Групи української націоналістичної молоді» із Чехословаччини (лідер – М. Коновалець), «Спілки української націоналістичної молоді» (м. Львів), «Легії українських націоналістів» Чехословаччини під керівництвом М. Сціборського взяли участь у І Конгресі українських націоналістів, який відбувся в Берліні з метою консолідації націоналістичних і патріотичних сил України. Однак

учасники II Конгресу українських націоналістів, який проходив у Празі 8–9 квітня 1928 р., обговорюючи проблему консолідації руху, дійшли висновку, що треба сформувати єдину організацію на базі всього українства, надпартійності, монархізму й національної диктатури, а характер діяльності УВО, яка позиціонувала себе як надпартійна таємна немасова військова організація, головне завдання якої полягало в продовженні збройної боротьби з окупантами, не сприяв розвитку даної ідеї [6, с. 84].

Чітка ідеологічна позиція УВО проявилася в другій половині 1920-х рр. Цей процес пришвидшила гостра дискусія в лавах організації, спричинена появою в ній радянофільських тенденцій. Врешті, радянофільське членство УВО відколосалося, створивши Західноукраїнську народну революційну організацію, що виступила за розширення партизанського руху в Польщі. Частина молоді влилася до лав новоствореної організації, а решта членів УВО поступово схилялися до нової для української політики й націоналістичної ідеології, яка зароджувалася в численних дискусіях у різноманітних молодіжних гуртках, літературних і культурних клубах [4, с. 51]. Отже, можна стверджувати, що ідейна платформа національно-визвольного руху в міжвоєнний період формувалася поза чіткими організаційними рамками, на рівні особистого світогляду активних політичних діячів, а спрямованість на формування певних психологічних рис його учасників визначила специфіку їхніх ідеологічних творів, оскільки більшість із них, сповнені емоціями, радше нагадують релігійні проповіді, ніж політичні документи.

Серед причин поразки визвольних змагань досліджуваного періоду сучасні науковці називають також психологічну неготовність українців обстоювати свою свободу в жорстоких умовах боротьби [8, с. 5]. Їхній радикалізм із часом вилився навіть у заперечення загальнолюдських цінностей, притаманних «провансальцям» (милосердя, моральності тощо). Максималістські вимоги деяких діячів УВО ніколи до кінця не були виконані, проте вони відіграли важливу роль у формуванні психологічного обличчя учасників національно-визвольного руху. Так, уперше в історії українського народу постало покоління справжніх революціонерів – людей, відірваних від буденного існування, життя яких було цілковито присвячене боротьбі.

Впродовж 1923–1927 рр. у суспільно-політичному русі Західної України відбулися суттєві зміни, тому наявні на той час політичні партії

почали віддзеркалювати три орієнтації, що домінували в тогочасному суспільстві: прорадянську, пропольську та самостійницьку.

Найбільш впливовим політичним об'єднанням українців в ці роки стало Українське національно-демократичне об'єднання (далі – УНДО) – наймасовіша легальна українська партія, створена 11 липня 1925 р. у Львові, до складу якої увійшли Українська народно-трудова партія з усіма своїми угрупованнями, Українська партія національної роботи і національна група Української парламентарної репрезентації зі своїми однодумцями з Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя. Головою об'єднання спочатку був Д. Левицький, а в 1935 р. його замінив В. Мудрий [4, с. 120].

УНДО орієнтувалося на здобуття Україною самостійності без застосування терористичних методів. УНДО і польський уряд дійшли згоди, за якою партія відмовилася від боротьби за територіальну автономію Західної України. Частина її членів спочатку сподівалися на мирну еволюцію УСРР у національну державу, що могло стати наслідком компромісу між радянофілами і прихильниками «орієнтації на власні сили» [1, с. 40]. УНДО до 1927 р. вважала УСРР напівсуверенною державою, яка із часом могла стати цілком незалежною, однак, на їхню думку, цьому стали на заваді боротьба з «націонал-ухильництвом» у КП(б)У, репресії проти інтелігенції та насильницька колективізація. Саме тому наприкінці 1920-х рр. УНДО зайняла ворожу позицію щодо радянського режиму й стала покладати надії на його повалення революційним шляхом.

У 30-х рр. ХХ ст. серед діячів УНДО панувала думка, що українська держава постане внаслідок війни завдяки інтервенції західних держав. На думку лідерів УНДО, Західна Україна мала стати базою для визволення Наддніпрянської України з-під влади більшовицької Москви, тому розпочалися пошуки компромісу з польським урядом на антирадянській платформі.

1932 р. керівництво УНДО вирішило тимчасово відмовитися від гасел незалежності та соборності, замінивши їх на вимогу національно-територіальної автономії для всіх українських земель у Польській державі [1, с. 45], проте антиукраїнська позиція сеймового керівництва остаточно переконала українських парламентарів у марності подальших спроб порозумітися з панівними колами Польщі. УНДО перейшла в опозицію до польського уряду, що призвело не лише до її занепаду, а й до припинення активної діяльності інших легальних партій.

Послідовна асиміляторська політика польської влади, фактична відсутність єдності українських політичних сил штовхали частину молоді до застосування більш радикальних форм боротьби. Ще в січні 1929 р. у Відні було створено Організацію українських націоналістів (далі – ОУН), лідером якої став Є. Коновалець, основним ідеологом тривалий час був Д. Донцов, а напередодні Другої світової війни вона налічувала вже 20 тис. осіб [8, с. 10].

Політичну доктрину ОУН було сформульовано в її програмних документах 1929 р., а остаточно – у програмі, ухваленій її Великим збором у 1939 р. Невід'ємною частиною ідеології було поняття «творчого насильства та ініціативної меншості як керівних сил» [6, с. 40]. Свою державну концепцію ОУН будувала, виходячи з того, що українські землі було окуповано Польщею і СРСР, тому українські націоналісти не визнавали міжнародних актів, договорів та домовленостей, які роз'єднали українські землі, ліквідували українську державність. На їхнє глибоке переконання, розбудова соборної незалежної України мала завершитися повним вигнанням з українських земель усіх окупантів. Перша заповідь ОУН закликала: «Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї» [8, с. 4].

Вдаючись до тактики терору і саботажу, визнавши себе як «рух, а не партія», ОУН розглядала всі легальні українські партії Галичини як колабораціоністські. Члени ОУН нападали на банки та пошти, здійснили десятки експропріацій державних фондів, понад 60 замахів і вбивств, найвідоміше з яких – вбивство польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького в 1934 р., на якого вони поклали відповідальність за пацифікацію [1, с. 50]. Зокрема, замах на польських посадових осіб й набули особливого розголосу в подальшому та мали негативні наслідки, які заклали протиріччя, що відчутні в україно-польських відносинах дотепер.

ОУН була підпільною організацією, яка видавала легальні та нелегальні газети й журнали («Розбудова нації», «Сурма», «Юнак»), дотримувалася військових методів керівництва, мала жорстко централізовану структуру. Водночас члени ОУН не відмовлялися від участі в офіційних політичних, економічних та культурно-освітніх заходах, адже саме через них вони сподівалися очолити масовий національно-визвольний рух.

Саме на цьому етапі відбувалося професійне становлення ідеологів ОУН, у структурі якої одне із провідних місць посіла «спеціальна ідеологічна

референтура», з'явилося спеціалізоване видання «Розбудова нації» (виходило з 1928 р.), яке поступово стало дискусійним клубом з обговорення питань ідеології партії [8, с. 16].

Оскільки одним із головних завдань національно-визвольного руху було створення потужної консолідованої організації як інструмента визвольної боротьби, то значна увага приділялася вихованню членства ОУН. Так, з'явилася низка спеціально оформлених вимог до її членів (12 прикмет, 44 правила), які своєю формою і змістом дещо нагадують кодекси релігійних організацій [8, с. 17]. Проте саме бажання ідеологів ОУН перетворити ідеологію українського націоналізму на своєрідну світську релігію призвело до загострення відносин ОУН із церквою та клерикальними організаціями. Загалом, на цьому етапі керівництво ОУН вже визнавало формування та популяризацію ідеології українського націоналізму одним із пріоритетних напрямів діяльності поруч із продовженням збройної боротьби з окупантами. Ідеологічний і військовий вишколи стали основою підготовки членства.

Фінальним акордом цього етапу став розкол ОУН на два крила, який, з одного боку, завершив тривалий конфлікт усередині організації, а з іншого – став початком розвитку нової ідейної платформи динамічного молодечого крила, що оформилося 1940 р. в ОУН на чолі зі Степаном Бандерою. Отже, конфлікт став важливим каталізатором розвитку націоналістичної ідеології та її переходу у формат політичної програми. «Розкольники», щоб здобути підтримку членства, легітимізувати свої дії, мусили протиставити керівництву ще тоді єдиної організації щось більше, ніж персональні претензії до конкретних діячів. Крім ОУН, поява нової організації, нового керівництва відкрила дорогу для молодшого покоління ідеологів, що не мали можливості реалізуватися під тиском старших авторитетів.

Надалі найбільше цим рухом захоплювалися учнівська молодь, студенти середніх та вищих навчальних закладів. Вони почали об'єднуватися, створювати молодіжні організації, що стояли на самостійницьких позиціях. Молодь була розчарована в старшому поколінні, яке не змогло відстояти української державності. До того ж вона зазнавала постійних утисків із боку польської влади, страждала від безробіття.

На території Західної України впродовж 1918–1939 рр., крім ОУН, діяли менш радикальні організації, наприклад, українофільський (народовецький) політичний напрям, що походив від

народовців XIX ст., представники якого обстоювали ідею єдності закарпатців з усім українським народом. Цю течію очолювали лідер Християнської народної партії священник Августин Волошин, брати Михайло і Юрій Брацайки. Українофіли мали підтримку галицької інтелігенції. За їхньої допомоги в краї були створені осередки «Просвіти», скаутська організація «Пласт», молодіжні організації «Сокіл», «Луг» (колишня «Січ») та інші, що виховували у своїх членів патріотизм, прагнення до державної незалежності, загартовували молодь фізично [3, с. 107].

Важливою ланкою діяльності «легального сектора» національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у міжвоєнний період були підтримка та розвиток мережі українських громадських організацій: культурно-освітніх, економічних, молодіжних, спортивних тощо. Їхнє значення в умовах польської окупації важко переоцінити. Так, товариство «Просвіта», згуртувавши майже півмільйона членів, підтримувало діяльність читалень, публікувало навчальні матеріали, організовувало цілу низку курсів. Зокрема, «Союз українок», об'єднавши приблизно 45 тис. українських жінок, проводив широку благодійну, освітню та культурну діяльність [3, с. 80].

Товариство «Рідна школа», що налічувало понад 100 тис. членів, на противагу полонізації державної освіти розбудувало власну мережу приватних українських шкіл, що на 1938 р. налічувала майже 40 гімназій, ліцеїв і професійно-технічних навчальних закладів [3, с. 93].

Важливим чинником визвольного руху галицьких українців стала греко-католицька церква, національний характер якої остаточно викристалізувався завдяки її главі митрополиту А. Шептицькому. Захищаючи інтереси пригнобленого люду, він використовував свій хист, авторитет, власні фінанси. А. Шептицький на власні кошти збудував у Львові середню школу, щороку утримував 40 бідних студентів і надавав матеріальну допомогу приватним школам, був щедрим меценатом та добрим знавцем українського мистецтва [7, с. 301].

Висновки. Отже, серед усіх політичних партій і організацій, що діяли на українських землях, підпорядкованих Польщі, саме УВО й ОУН найбільше вплинули на реальний перебіг подій і залишили найвагомійший слід в історії україно-польських відносин. Водночас національно-визвольний рух українського народу на західноукраїнських землях виявлявся не лише в нелегальних, а й у легальних формах. Саме його

«легальний сектор» охоплював усі сфери національного життя, що дало змогу розбудувати на цих теренах сильне громадянське суспільство, яке поступово перетворилося на своєрідну «державу в державі». Впродовж 1918–1939 рр. українці, всупереч дискримінаційній політиці польської влади, зуміли не тільки зберегти попередні національні завоювання, а й дещо примножити їх.

Список літератури:

1. Віднянський С. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці. Український історичний журнал. 2003. № 2. С. 39–55.
2. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в XX ст.: історіографічні аспекти. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2005. Вип. 13. С. 3–22.
3. Красівський О. Галичина у першій чверті XX ст.: проблеми польсько-українських стосунків. Львів, 2000. 416 с.
4. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 200 с.
5. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. 368 с.
6. Мандрик М. Український націоналізм: становлення в міжвоєнну добу. Київ, 2006. 392 с.
7. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ, 2004. 464 с.
8. Ходак В. Суспільно-політична діяльність Організації українських націоналістів (1929–1934 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Івано-Франківськ, 2005. 20 с.

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1918–1939 ГОДЫ)

В работе предпринята попытка исследовать особенности национально-освободительного движения Западной Украины в межвоенный период, когда выделилось несколько общественных течений, представленных как демократическими объединениями, которые вели легальную борьбу, так и нелегальными политическими силами. Ведущие политические силы пытались повлиять на национально-освободительное движение, что не привело к консолидации сообщества и закладывало дальнейшие противоречия. Борьба польских национал-шовинистов и украинских патриотических сил не позволила Украине отстоять суверенитет своего государства, поскольку этому не способствовали и военно-политическая ситуация в регионе, позиция стран Антанты, а также этнические отношения в крае. Развитие украинского национально-освободительного движения польским обществом воспринималось как антигосударственная деятельность, а нерешенность политических, экономических, культурных, образовательных, социальных проблем – как покушение на «польскость» этих земель. Польская община рассматривала «украинский вопрос» через призму собственной борьбы за государственную независимость и «беспочвенность претензий русинов» на эти территории. Несмотря на идеологические симпатии или антипатии относительно украинской национальной идеи, объективно можно сказать, что деятельность легальных партий и нелегальных организаций значительно повлияла на исторические события XX в.

Ключевые слова: Украина, Польша, Восточная Галичина, Западная Волинь, партии, идеология, украинский национализм, освободительное движение.

NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT IN WESTERN UKRAINE IN THE INTERWAR PERIOD (1918–1939)

Ukrainian-Polish relations and their problems have a long-lasting and controversial history. Territorial neighborhood, several centuries of common history, similar signs of development of the Ukrainian and Polish peoples cause the interest of the scientific community to various aspects of relations between the two countries.

The relations between the Polish and Ukrainian states in 1918–1939 were not the most promising, and later, tragic for Ukrainians. The Ukrainian issue on the eve of the Second World War was even more complicated than in 1914. Its solution affected the fate of at least four states, which included Ukrainian ethnic lands in the interwar period. Germany chose to destabilize the internal situation in countries that were supposed to be conquered in the future, as the main way of achieving the goal. The first goal was Poland, which found itself in the situation “between hammer and anvil” – German support for the Ukrainian movement was threatening the loss of Western Ukraine, and the idea of cooperation with the USSR was unacceptable.

The paper attempts to investigate the peculiarities of the national liberation movement of Western Ukrainians during the interwar period, when several social movements emerged, represented by the democratic associations that led the legal struggle, as well as illegal political forces. Leading political forces tried to influence the national liberation, which did not lead to the consolidation of the community and further contradictions. Instead, the struggle of the Polish national chauvinists and Ukrainian patriotic forces did not allow Ukrainians to defend the sovereignty of their state, since this was affected by the military-political situation in the region, the position of the Entente countries, as well as the ethnic relations of the region. The development of the Ukrainian national liberation movement was perceived as anti-state activity by the Polish society, and the unresolved political, economic, cultural, educational, and social problems – as an attempt to “steal” these lands. The Polish community considered the “Ukrainian question” through the prism of its own struggle for state independence and “groundless claims of Rusyns” to these territories. Despite ideological sympathies or antipathies to the Ukrainian national idea, objectivity requires that the activities of legal parties and illegal influences significantly on the historical events of the twentieth century.

Key words: *Ukraine, Poland, Eastern Galicia, Western Volyn, parties, ideology, Ukrainian nationalism, liberation movement.*

Свистович С.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЖИТТЯ РАДЯНСЬКОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СРР В 1920-ТІ РР.

У статті на основі аналізу нормативно-правових актів і монографічної літератури визначено особливості політико-правового регулювання життя радянської громадськості Української СРР у 1920-ті рр. Автор намагається встановити способи політико-правового впливу влади на керівні структури громадських об'єднань і спілок, відстежити, яким чином у ранньототалітарному радянському суспільстві впродовж 1920-х рр. відбувалася руйнація та ліквідація не залежних від держави громадських інституцій. У першій половині 1920-х рр. більшовицьке керівництво розпочало створення правової бази для діяльності громадських об'єднань нової держави «диктатури пролетаріату». Уже перші нормативно-правові акти передбачали встановлення тотального контролю з боку компартійних органів за їх діяльністю. Політика компартійних органів знайшла своє продовження в другій половині 1920-х рр., у період поступового згортання в радянській державі навіть тих малих політичних свобод, які були задекларовані більшовицьким керівництвом на початку 1920-х рр.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, громадські організації, правове регламентування, політична система, більшовики.

Постановка проблеми. Роль громадських об'єднань у житті сучасної модерної держави важко переоцінити. Вони забезпечують громадськість можливостями для реалізації її культурно-релігійних, економічних і суспільно-політичних потреб. Громадські організації, спілки та об'єднання є елементом сучасної політичної системи держави. Це свого роду комунікатори суспільства й держави. Контроль за громадською ініціативою з боку держави дає змогу її політичним лідерам контролювати громадян і суспільство. На початку 1920-х рр., відразу після окупації більшовицькими військами України, політичні вожді нової держави «диктатури пролетаріату» розпочали створення нової контрольованої з боку владних органів і карально-репресивної системи політичної системи. У законодавство Української СРР почали вносити нові правові норми, які мали забезпечувати владі можливості контролювати громадське життя та представницькі суспільні інституції. Процес напрацювання нової політико-правової бази розтягнувся на ціле десятиліття. Тільки на початку 1930-х рр. влада остаточно забезпечила собі можливості контролю за громадськими об'єднаннями та можливість їх використання у власних інтересах.

Постановка завдання. За радянської доби історія громадських організацій розглядалась із позиції пролетарсько-більшовицької, класової

правової доктрини. Публікації містили в собі лише певний цензурований фактологічний матеріал без можливості його критичного аналізу. Тому історію формування нової радянської моделі політичної системи та місця в ній громадських об'єднань, що існували на території підрадянської України в 1920–1930-ті рр., не можна вважати розробленою на достатньому рівні. Отже, стаття покликана встановити основні напрями правового регулювання діяльності громадських інституцій у підрадянській Україні, яке здійснювали більшовицькі владні органи впродовж 1920-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перехід від війни до миру на початку 1920-х рр. став для компартійного режиму етапом вибору стратегічного курсу та прийняття визначальних політичних рішень зі створення політичної системи диктатури пролетаріату. Побудова нової політичної системи передбачала зміцнення завойованої внаслідок жовтневого перевороту політичної влади, реалізацію на практиці концептуальних ідейно-теоретичних засад щодо розбудови держави «диктатури пролетаріату».

Правляча більшовицька партія з огляду на об'єктивну віддаленість її керівництва від інтересів суспільства не мала змоги реалізувати заходи прямого впливу на населення, тому намагалася створити систему наближених до

себе громадських об'єднань, які мали задовольняти потреби панівної еліти.

За умов структуризації суспільства на безкласових засадах необхідність збереження контролю над окремими його елементами та модернізованим соціумом змусила державу розробляти відповідні корпоративні норми. Розуміння більшовиками суспільства як певної органічної цілісності з точним розподілом і максимальною централізацією функцій передбачало моделювання такої правової структури нормативного й організаційного забезпечення, яка мала створити механізм ефективного блокування в соціальній практиці стихійних проявів невдоволення населення та забезпечити реалізацію будь-яких задекларованих перетворень [1, с. 77–78].

Уперше про діяльність системи громадських організацій нової держави йшлося в Конституції РСФРР 1918 р. Зокрема, у ст. 16 документа проголошувалось право й гарантія робітникам і селянам об'єднуватися в товариства та союзи. Аналогічне положення було відображене в Конституції УСРР 1919 р., де зазначалося, що «з метою забезпечення за трудящими дійсно свободи союзів комуністична партія зламала економічну та політичну владу імущих класів і цим ліквідувала всі перешкоди, які досі заважали в буржуазному суспільстві робітникам і селянам користуватися свободою організацій і дій, та надає робітникам і бідним селянам будь-яку підтримку, матеріальну та іншу, для їх об'єднання і єднання» [2, с. 515].

На початку 1920-х рр., виконуючи політичні директиви партії, державні органи створювали специфічний правовий режим функціонування громадських об'єднань, який мав забезпечувати нормативне вираження класового підходу до структуроутворення й соціального відбору в громадські організації, закріплювати тенденції створення масових організацій із якомога більшим ступенем охоплення населення безпосереднім фізичним членством та формувати правове поле нагляду й контролю за різними типами організаційних суб'єктів системи громадських об'єднань [3, с. 6–8].

Крім того, в умовах формування нового радянського політичного ладу держава прагнула мінімізувати прояви альтернативних моделей суспільного розвитку або приватних протестів окремих соціальних груп через певні громадські організації. Новостворене законодавство з питань діяльності громадських організацій на початку 1920-х рр. виконувало завдання упередження потенційної можливості протистояння

громадських організацій органам державної влади й управління [4, с. 144–145]. Приймалися спеціальні постанови, які надавали громадським організаціям певну свободу дій, проте зберігали ідейно-політичний контроль за ними.

Загалом правовий режим діяльності добровільних товариств держави «диктатури пролетаріату» включав у свій склад реєстраційний режим утворення об'єднань, режим контролю й нагляду за функціонуванням об'єднань, а також режим регулювання діяльності організацій, що реалізувався на законодавчому, відомчому та міжвідомчому рівнях.

Реєстраційний режим добровільних товариств регламентував порядок надання санкцій «компетентними» органами державної влади для створення громадської організації.

Під час утворення добровільних товариств в Україні з початку 1920-х рр. застосовувалися два правові реєстраційні режими – реєстраційно-санкціонуючий і нормативний. Вони характеризували політичну систему радянського суспільства, у якій пріоритет державних органів у створенні добровільних товариств не лише закріплювався в законодавчому порядку, а й фіксував форму участі державного апарату в процедурі реєстрації об'єднань для отримання повної інформації про новостворені організації.

Реєстраційно-санкціонуючий порядок утворення добровільних товариств полягав у наданні громадськості умовної самостійності під час прийняття рішень з ініціювання процедури реєстрації товариства державними органами та під час підготовки установчих документів майбутнього об'єднання. У певному сенсі цей різновид реєстраційного режиму утворення громадських організацій мав більш ліберальний характер, ніж нормативний порядок утворення товариств. Він застосовувався в разі потреби органами влади й управління під час організації населення для виконання завдань соціалістичного будівництва за ініціативою лояльних владі соціальних груп політичної системи, чим задовольнялися їхні вимоги активної участі в створенні суспільства якісно нового взірця, що стабілізувало соціально-політичний ґрунт партійного диктату [4, с. 179–180].

Цей правовий порядок утворення добровільних товариств диференціювався на низку процесуальних етапів: розроблення засновниками проекту статуту товариства, подання заяви засновників у компетентний державний орган із приводу реєстрації статутного документа, експертну оцінку надісланого проекту статуту зацікавленими відом-

ствами, розгляд і затвердження проекту державним органом. Реєстраційно-санкціонуючий порядок було застосовано під час створення Спілки товариств друзів оборони й авіаційно-хімічного будівництва СРСР (Тсоавіахім СРСР) [4, с. 181].

Нормативний порядок утворення добровільних товариств застосовувався в разі необхідності для компенсації функціональної недостатності органів державної влади й управління щодо виконання актуальних завдань збалансування соціальних потреб та інтересів із вимогами владної партійно-державної вертикалі. Компартійний режим в особі державних органів шукав матеріальні та організаційні ресурси для мобілізації мас на виконання проголошених партійними програмами завдань. Для вирішення найбільш актуальних для країни завдань держава прагнула залучити кошти й працю населення країни, створивши за допомогою компартійного апарату систему громадських об'єднань населення. Так, 2 лютого 1924 р. РНК СРСР ухвалила постанову про заснування Товариства сприяння жертвам інтервенції [5]. 21 грудня 1927 р. за нормами обіжника ВРНГ СРСР відкрило свою діяльність Всесоюзне добровільне товариство «Техніка-масам» [6, с. 30]. Прагнення більшовицького режиму побудувати масову армію вилилось у створення впродовж 1923–1924 рр. спеціальних державних товариств, таких як Товариство повітряного флоту (Товариство Авіації та Повітроплавання України і Криму) та Товариство газової оборони (Доброхім) [7, с. 167].

На громадські об'єднання партійно-державна влада дивилась із позиції не їхніх корпоративних інтересів, а використання їх для виконання державних завдань. ЦК КП(б)У постійно тримав їх у сфері своєї уваги, нав'язуючи їм «партійне керівництво». Приймались спеціальні постанови, що визначали порядок діяльності об'єднань, їх мету й завдання. Такими, зокрема, були постанови «Про характер і зміст роботи МОДРу в СРСР» (від 7 лютого 1925 р.), «Про добровільні масові організації» (від 16 лютого 1925 р.), «Про допомогу і керівництво організаціями Товариства друзів радіо» (від 14 червня 1925 р.), «Про роботу добровільних товариств» (травень 1927 р.) [8, с. 477].

Нормативно-правове забезпечення існування добровільних товариств в Українській СРР створювалось на основі законодавства СРСР, а також на міжвідомчому рівні та рівні окремих відомств, на які були покладені обов'язки організаційно-правового регулювання створення, діяльності й ліквідації цього типу громадських об'єднань. Регуляторні функції відомчих орга-

нів поширювались навіть на зміст і структуру статутних документів.

Варто зазначити, що до створення загальносоюзного законодавства владні органи Української СРР використовували для керівництва громадським рухом республіки законодавство Російської Федерації. Деякі нормативні акти повністю дублювалися, деякі частково адаптувалися під українські реалії. Тому необхідно спочатку розглянути деякі узаконення російського більшовицького уряду. Це дасть змогу розібратися в механізмі взаємодії між компартійними органами та громадськими організаціями на початку 1920-х рр.

12 червня 1922 р. президією ВЦВК було прийнято Постанову «Про порядок скликання з'їздів і всеросійських нарад різних спілок та об'єднань і реєстрації цих організацій». Згідно з постановою на органи НКВС покладалося зобов'язання закрити громадські організації в разі встановлення фактів їх антиконституційної діяльності. Постановою було розпочато законодавчу регламентацію діяльності організацій [9].

3 серпня 1922 р. ВЦВК та РНК РСФРР прийняли Постанову «Про порядок затвердження та реєстрації організацій і спілок, що не переслідують мети отримання прибутку, і про порядок нагляду за ними». Цю постанову доповнювала інструкція ВЦВК про порядок нагляду за організаціями [10, ст. 622, 623].

У постанові й інструкції визначався статус громадських організацій у політичній системі «диктатури пролетаріату» та порядок їх реєстрації. Громадські організації умовно поділялися за змістом (родом) діяльності, за інтересами, за правовим статусом (легальні й нелегальні), масовістю (складом членства), масштабами та сферою суспільного впливу, іншими типологічними характеристиками. Їх можна поділити на три основні групи:

а) організації, що підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерська організація);

б) українські організації та об'єднання національних меншин («Просвіти», УКРЮС, РСДСРМ, Бапсомол, релігійні католицькі гуртки, Євкомсомол, скаутські організації);

в) добровільні товариства за інтересами, поява яких була зумовлена внутрішніми й зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи певного періоду (Товариство «Геть неписьменність», «Товариство культурного єднання з селом», «Спілка безвірників», «Друзі дітей», Товариство друзів повітряного флоту Авіахім, Товариство друзів радіо, Товариство друзів радянської кінематографії, товариство «Сільбуд»).

В окремий блок можна виділити розгалужену мережу кооперації та так звані класові спілки, спеціально створені на селі, – комітети бідноти, «товариства взаємодопомоги» та комітети незможних селян. На початку 1920-х рр. продовжували існувати національні об'єднання Спілка голландських вихідців, Менонітський союз, а також єврейські та польські організації.

Відповідно до постанови й інструкції вводилась обов'язкова реєстрація всіх громадських організацій. Реєстрація мала проходити в органах НКВС. Для реєстрації в органи НКВС надсилався статут, протокол установчих зборів, список засновників, звіти про попередню діяльність організації. Вводився гербовий збір за реєстрацію в розмірі 100 крб. Висувалася вимога до всіх організацій у двотижневий строк пройти реєстрацію, у разі відмови від реєстрації організація ліквідувалася. Реєстрація перетворилася із формальної адміністративної процедури на важкий бюрократичний етап з отримання дозволу й права на існування. Органи НКВС проводили під час реєстрації чистки серед активу організації на предмет його лояльності до правлячої партії [11, арк. 19]. Прийняттям вказаної постанови законодавчо було закріплено вже існуючу на той час практику адміністративного (а фактично політичного) нагляду за добровільними товариствами.

Того ж року НКВС УСРР видає аналогічного змісту інструкцію щодо нагляду за діяльністю товариств і спілок, які не мають на меті отримання прибутку. На підставі інструкції й постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. НКВС та відділи управлінь місцевих виконавчих органів «пролетарської влади» отримали право нагляду за діяльністю осередків товариств на місцях [12, с. 9–10]. В інструкції зазначалося, що обов'язок нагляду за діяльністю добровільних товариств і спілок здійснювала НКВС шляхом передачі відділам управління виконавчих комітетів прав здійснювати всі необхідні розслідування щодо діяльності громад-

ських організацій та залучати окремих співробітників НКВС до комісій з обстеження діяльності того чи іншого об'єднання [13, арк. 274]. Порядок здійснення нагляду в 1922–1925 рр. визначався отриманням органами НКВС підписки від засновників про обов'язкове дотримання встановлених для товариств і спілок інструктивних правил та законодавчих норм. Це давало змогу владним органам проводити періодичні перевірки (не рідше одного разу на півріччя) громадських організацій. У разі потреби перевірки могли здійснювати губернські та окружні відділи НКВС.

Висновки. Отже, у першій половині 1920-х рр. більшовицьке керівництво, не маючи в руках сильної влади, провадило політику, спрямовану на поступове поглинання новоствореними державними інституціями громадських інституцій, які функціонували в державі. Паралельно відбувалося створення правової бази для контролю за життям громадських об'єднань. Влада прагнула монополізувати волю суспільства, яку виражали його представники – громадські об'єднання та спілки. Над громадськими організаціями постійно висіла загроза закриття з таких причин, як політична неблагонадійність засновників, існування організацій із дублюючими функціями, політична діяльність, підприємницька діяльність тощо. Юридичний вияв статусу громадського об'єднання фіксувався в правовому статусі організації. Громадські організації, отримуючи привілейоване становище, максимально зближувались із партійними інституціями, що призводило до зменшення ступеня їх організаційної автономності та функціональності. Їх керівний актив частково замінювався партійними функціонерами, втрачаючи можливості до маневрування. Політика компартійних органів знайшла своє продовження в другій половині 1920-х рр., у період поступового згортання в радянській державі навіть тих малих політичних свобод, які були задекларовані більшовицьким керівництвом на початку 1920-х рр.

Список літератури:

1. Данилов А.А., Шаповалов А.И. «Советское» как историческая система. Вестник Российского гуманитарного научного фонда. 1997. № 3. С. 77–78.
2. История Советской Конституции (в документах). 1917–1956 гг. / под общ. ред. С.С. Студеникина. М.: Изд-во АН СССР, 1957. 1046 с.
3. Ямпольская Ц.А. Общественные организации и развитие советской социалистической государственности. М., 1965. 195 с.
4. Щиглик А.И. Добровольные общества в переходной период от капитализма к социализму. Вопросы теории и истории общественных организаций. М., 1971. С. 140–190.
5. Сборник постановлений и приказов по промышленности СССР. М., 1927. 200 с.
6. Литовченко Т.А. Військово-оборонна діяльність Українського товариства Червоного Хреста у 20-х роках ХХ століття. Збірник наукових праць Міністерства оборони України. 2004. № 2(39). С. 28–33.

7. Гимпельсон Е.Г. НЭП и советская политическая система. 20-е годы. М., 2000. 439 с.
8. СУ РСФСР. 1922. № 40. С. 477.
9. Известия. 1922. 12 августа.
10. СУ РСФСР. 1922. № 49.
11. Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 17. Оп. 68. Спр. 423.
12. Бюллетень НКВД УСРР. 1922. № 13–14. С. 9–10.
13. Державний архів Російської Федерації. Ф. 393. Оп. 1. Спр. 46.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЖИЗНИ СОВЕТСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОСТИ УКРАИНСКОЙ ССР В 1920-Е ГГ.

В статье на основе анализа нормативно-правовых актов и монографической литературы определены особенности политико-правового регулирования жизни советской общественности Украинской ССР в 1920-е гг. Автор делает попытку определить способы политико-правового влияния власти на руководящие структуры общественных объединений и союзов, отследить, каким образом в ранне-тоталитарном советском обществе на протяжении 1920-х гг. осуществлялся слом и ликвидация не зависимых от государства общественных институций. В первой половине 1920-х гг. большевицкое руководство начало создание правовой базы для деятельности общественных объединений нового государства «диктатуры пролетариата». Уже первые нормативно-правовые акты предусматривали становление тотального контроля со стороны компартийных органов за их деятельностью. Политика компартийных органов нашла свое продолжение во второй половине 1920-х гг., в период постепенной ликвидации в советском государстве даже тех малых политических свобод, которые были задекларированы большевицким руководством в начале 1920-х гг.

Ключевые слова: нормативно-правовой акт, общественная организация, правовое регулирование, политическая система, большевики.

POLITICAL AND LEGAL REGULATION OF LIFE OF THE SOVIET COMMUNITY OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S

In the article, based on the analysis of laws and regulations, monographic literature, an attempt to determine features of political and legal regulation of life of the Soviet community of the Ukrainian SSR in the 1920s is made. The author tries to identify means of the political and legal influence of the power on governance structures of public associations and unions, to trace how there were the destruction and liquidation of state-independent civil institutions in the early Soviet totalitarian society during the 1920s. In the first half of the 1920s, the Bolshevik leadership began to create the legal basis for activities of public associations of the new state of “proletarian dictatorship”. Even the first regulatory legal acts and regulations provided for establishing a total control from the side of Communist Party bodies for their activities. The policy of the Communist Party bodies found its continuation in the second half of the 1920s during the period of gradual collapse in the Soviet state of even those small political freedoms that were declared by the Bolshevik leadership in the early 1920s.

In the first half of the 1920s, the Bolshevik leadership, without having strong power, conducted a policy aimed at the gradual absorption by the newly established state institutions of public institutions that functioned in the state. In parallel, the creation of a legal framework for monitoring the life of public associations took place. The power strived to monopolize the will of society, expressed by its representatives – public associations and unions. Civic organizations have constantly been threatened with closure for reasons such as the political unreliability of founders, the existence of organizations with duplicate functions, political activity, entrepreneurial activities, etc. The legal manifestation of the status of a public association was recorded in the legal status of the organization. Civic organizations, getting a privileged position, became as close as possible to party institutions, which led to a reduction in the degree of their organizational autonomy and functionality. Their leading asset was partially replaced by party functionaries, losing ground for manoeuvring. The policy of the Communist Party bodies found its continuation in the second half of the 1920s during the period of gradual collapse in the Soviet state even of those small political freedoms that were declared by the Bolshevik leadership in the early 1920s.

Key words: regulatory legal act, civic organizations, legal regulation, political system, Bolsheviks.

Чайка В.В.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

РОЗВИТОК КУЛЬТУРНО-МУЗИЧНИХ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Стаття присвячена загальному аналізу діяльності та характеристиці культурно-мистецьких осередків музичної творчості української діаспори в країнах Північної Америки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Дослідження здійснено в контексті окреслення основних тенденцій та хвиль української еміграції, що зумовлювали розвиток структури культурних осередків загалом. Визначено основні тенденції культурно-музичної діяльності української діаспори в країнах Північної Америки. Охарактеризовано основні напрями діяльності осередків української імміграції у ХХІ ст. як чинників збереження національної самоідентифікації в умовах глобалізації суспільства. Доведено, що традиційні етнічні та культурні цінності не лише слугують середовищем автентичної культури і самобутності, але й сприяють налагодженню міжкультурного діалогу.

Ключові слова: українська діаспора, культурно-музична діяльність, національна самоідентифікація, імміграція.

Постановка проблеми. Соціокультурне та мистецьке середовище української діаспори засвідчує, що українська культура активно розвивається за кордоном, формуючись довкола освітніх, наукових, культурних осередків. Саме завдяки діаспорам розширюються і зміцнюються зв'язки між Україною та державами, де проживають переселенці. Вивчення історії української імміграції є актуальною темою, з огляду на те, що українська діаспора робить вагомий внесок у розвиток культури, науки, економіки, освіти та мистецтва України, особливо в сучасних умовах, що підносять загальний рівень країни у світі, сприяючи налагодженню всебічних векторів взаємодії між країнами. Діяльність представників української діаспори на нинішньому етапі історико-цивілізаційного розвитку на ниві культурного розвитку (й музичного зокрема) дає змогу осягнути важливість цілісного історичного розвитку української культури кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджували означене питання такі вчені, як: Б. Білаш [2], О. Грищенко, Т. Геврик, С. Романок, О. Швачка, Ю. Бачинський (звертає увагу на збереження іммігрантами українських традицій на американській землі) [1], Ф. Заставний, О. Сич та А. Шлепаков (описав саме першу хвилю еміграції до Північної Америки) [14]. Причини та наслідки

української імміграції, а також життя в Америці детально висвітлені в монографії В. Корольова, де вміщені статистичні дані переселення, описано перших іммігрантів, умови їх життя та праці [10].

Життя та побут українських іммігрантів висвітлює довідник «Зарубіжні українці», написаний спільно українськими та канадськими вченими – С. Лазебником, Л. Лещенком, Ю. Макаром, П. Орленком, Ф. Свирипою, Я. Баланом та Б. Кравченком.

Що стосується дослідження музичної сфери діяльності української діаспори, то її досліджували О. Івах, М. Мандрика, В. Євтух [3], В. Трощинський [11], К. Чернова [12], Я. Рудницький (збирач українських народних пісень, оповідань), Т. Кошиць (першою почала досліджувати український фольклор у Канаді, зокрема пісні) [4].

В аспекті дослідження культурно-музичної діяльності української діаспори варто зазначити також ґрунтовну роботу дослідниці Г. Карась «Українська музична культура західної діаспори як соціокультурний феномен ХХ ст.». Інший український вчений В. Дутчак комплексно дослідила бандурне мистецтво діаспори ХХ – початку ХХІ ст. як національне духовно-культурне явище, що є невід'ємним від культурно-мистецьких надбань України.

Постановка завдання. Метою роботи є вивчення питання загального розвитку та характе-

ристики культурно-мистецьких осередків музичної творчості української діаспори в країнах Північної Америки наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Наприкінці ХХ ст. спостерігається тенденція активізації дослідження української діаспори, де, зокрема, вчених цікавлять питання розвитку освіти за кордоном, історія життя та побуту іммігрантів, а також збереження українських національних традицій та етнокультурних цінностей на території Північної Америки та Сполучених Штатів Америки (далі – США) загалом.

Початки зародження і розвитку культурно-просвітницьких та мистецьких осередків позначені тим, що перші іммігранти за кордоном копіювали діяльність культурно-освітніх інституцій, які були поширеними на рідній землі, зокрема читалень, Народних домів, товариства «Просвіта» [15].

Українці-переселенці прагнули мати власні приміщення – культурні осередки, що зумовило будівництво народних домів, які згодом набули статусу інституцій і керували культурно-освітнім процесом загалом. Іммігранти прагнули зберегти національну ідентичність і відстояти свої історичні корені, плакаючи українську самотність.

Культурно-мистецька галузь стрімко розвивалася – діяли театри, бібліотеки, наукові заклади, церковно-релігійні установи, різноманітні організації письменників, журналістів, музикантів, митців. Саме тому більшість переселенців прагнули потрапити до північноамериканських країн, де були найкращі умови праці й побуту.

Як свідчать дослідження, найбільш питомо етнічність українців за кордоном збереглася саме в контексті активного розвитку культурно-просвітницького напрямку діяльності. Відомо, що у 30-і рр. ХХ ст. на території північноамериканських країн діяло майже 40 драматичних гуртків і народних хорів, успішно функціонували курси з підготовки вчителів української мови, активно діяли робітничі будинки, пропагуючи культурно-просвітницьку діяльність.

Для переселенців проводилися концерти української пісні, танців і музики, переважно аматорських колективів. Все це допомогло зберегти мову та культуру за межами Батьківщини.

Вагомий внесок у національно-культурне відродження української держави зробила західна українська діаспора, яка складається переважно з інтелігенції. Саме вона, за підтримки членів Світового Конгресу Українців, здійснює щорічні стажування за кордоном, організовує курси підвищення кваліфікації та обміну досвідом учителів,

допомагає українським школярам літературою та комп'ютерним обладнанням.

Аналізуючи джерельну базу з питання діяльності культурно-музичних осередків української діаспори в країнах Північної Америки, помітили, що першими громадськими інституціями українців південноамериканських країн стали народні дома (робітничі дома та клуби), які і стабілізували та зберегли етнічну ідентифікацію українців за кордоном.

У другій половині ХХ ст. цей перелік поповнили культурні центри, літературно-мистецькі клуби та товариства зі збереження української мови та культури. Така змінна особливість була зумовлена еміграційними хвилями та суспільно-історичними обставинами. Іммігранти запозичили новітні форми культурної організації та наповнили їх національним змістом.

1965–1966 рр. відомі також такими подіями: 1965 р. почала працювати Асоціація Діячів Української Культури (далі – АДУК); 1966 р. створена Духова оркестра.

У цей же період з'являються мистецькі фундації, діяльність яких спрямована на фінансування діячів культури та мистецтв, спонсорювання досліджень у цих галузях.

Необхідно також зазначити розвиток науки, культури й освіти України, що значно збагатився внеском наукових інституцій і установ української діаспори: зокрема Українське історичне товариство (далі – УІТ), Світовий Конгрес Українців (далі – СКУ), Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (далі – НТШ), Світова наукова рада (далі – СНР), Українська вільна академія наук (далі – УВАН) та інші. Саме завдяки вищепереліченим установам відбувається відродження та розвиток національної культури в контексті загальносвітової культури і цивілізації.

Представники західної української діаспори, які мешкають на території Північної Америки, щорічно розбудовують мережу етнічних організацій, впливають на зміцнення геополітичної ситуації країни, зберігають національну ідентичність, допомагаючи в такий спосіб і самій діаспорі.

Варто зазначити, що розбудові українського громадянства в північноамериканських країнах значною мірою сприяла церква. Створювалися окремі громади локального та регіонального спрямування, з кінця ХІХ ст. виникають братства, які допомагали робітникам та їхнім сім'ям у разі травмування на виробництві або смерті. Це ще більше покращило матеріальну ситуацію українських заробітчан.

Важливу роль у культурно-громадському житті іммігрантів країн Південної Америки відігравали ветеранські (комбатантські) організації, які створювалися після Першої та Другої світових воєн. Учасники таких угруповань утворили мистецькі колективи – чоловічі хори «Сурма» та «Бурлака», до репертуару яких входили військові, релігійні та народні пісні. Хори успішно гастролювали на території США, Канади, країн Європи, України.

У другій та третій еміграційних хвилях особливо яскраво позначився масовий молодіжний рух діаспори, представники якого організували музичне життя та патріотичне виховання молоді та дітей у США. Найвідомішими організаціями були «Пласт», ОДУМ, ТУСМ і СУМ. До програми вишколу виховників СУМ були включені лекції з мистецтва й української культури.

Молодіжні утворення проводили різноманітні концерти, організували свята за участю хорів, оркестрів, ансамблів, що дієво зберігало національну ідентичність і самосвідомість українців. Репертуар містив твори українських композиторів, фольклорного спрямування, переважно патріотичного змісту. Молодь брала активну участь у громадському житті діаспори, пропагуючи результати творчої діяльності у засобах масової інформації (далі – ЗМІ).

Згальом характеризуючи музичний аспект культурно-просвітницької діяльності північно-американської діаспори, варто звернутися до структурної моделі музичної культури української діаспори (за Г. Карась), яка охоплює: 1) музичні цінності чи артефакти; 2) види діяльності (створення, відтворення, збереження, поширення і сприйняття, використання музичних цінностей, аналіз артефактів); 3) суб'єкти діяльності, їхні знання, навички, здобутки; 4) установи і соціальні інститути; 5) культурно-мистецьке середовище [9, с. 46].

Варто зазначити, що серед жанрів музичного мистецтва в країнах Північної Америки найбільший прояв мало хорове мистецтво. Високих злетів досягли хори «СУМ», «Батури», «Діброва» (засновник і керівник – Василь Кардаш), «Прометей» Зеноя Гнопки, хор МУН під керівництвом О. Кошиця. Саме вони виступали на загальноукраїнських імпрезах, концертах, брали участь в інших культурних заходах. Репертуар хорів налічував безліч літургійної та світської музики, класики, фольклору, який українці Канади розділяли на дві групи: український фольклор (привезений з України) та українсько-канадський (утворений у Канаді).

О. Кошиця по праву називають батьком української народної пісні, який до останніх років життя творив і записував пісні для нащадків. Українські хорові колективи і диригенти Канади великою мірою завдячують успіхам саме О. Кошицю. До сьогодні у Вінніпезі є хор імені О. Кошиця, у грудні 2016 р. його 70-річний ювілей відсвяткували концертом хору під керівництвом Мирослави Пачес та фольклорної групи «Орлан» [13].

Варто зазначити розвиток та поширення в США бандурного мистецтва. 1972 р. заснована Школа кобзарського мистецтва в Нью-Йорку, яка стала головним координуючим центром бандурної освіти в українському зарубіжжі. Ініціатором її створення та постійним адміністратором впродовж довгого часу був М. Досінчук-Чорний (1972–1999 рр.), із 2000 р. – І. Лехіцький.

Визначним чинником для ідентифікації української культури за кордоном стали гастролі, концертна діяльність і фестивальний рух, який найбільш яскраво представлений у Канаді.

Український фестивальний рух розпочав своє існування 1938 р. з Онтарійського провінційного фестивалю. Це привело до заснування 1939 р. першого Всекрайового фестивалю української пісні, музики і танцю в Торонто. Варто зауважити, що саме українці започаткували етнічні фестивалі, які зміцнили мистецьку позицію переселенців, адже відтворювали весь спектр культурно-мистецького життя.

Фестивальне життя стало важливою ланкою діяльності діаспор. Традиційними стали: Канадський національний український фестиваль у Дауфіні (1965 р.), фестивалі «Писанка» (Вегревілл) та «Весна» (Саскатун) – обидва з 1973 р., «Спадщина», «Каравана», «Український день спадщини» (Торонто), «Фольклорама» (Вінніпег).

Український фестивальний рух у Канаді зростає і схвалюється всім співтовариством. Участь у фестивалі, який є візитівкою української культури, беруть представники влади, він набуває рис північно-американського українського фестивалю [15].

Найбільшим молодіжним культурним проектом Північної Америки вважається конкурс «Міс Українська Канада» – справжнє свято української культури та мистецтва, яке прагне об'єднати українську молодь з усіх куточків Канади.

У вересні 2017 р. у Торонто відбувся фестиваль української культури Bloor West Village. Цей фестиваль вважається найвидовищнішим у Північній Америці серед фестивалів української культури. Програма містила музичні та танцювальні номери, боді-арт, конкурси та розваги. Відвідувачі

й учасники фестивалю частувалися національною кухнею в закладах, які працювали на території його проведення. Традиційно фестиваль розпочався парадом канадських політичних лідерів, на головній сцені глядачі побачили виступи Василя Попадюка, гуртів DoVira, Bossonizh, ZAPOVID, MAD HEADS та ін.

Надзвичайно важливим центром поширення українського живопису, культури, музики та літератури в Сполучених Штатах можна вважати Український інститут Америки (далі – УІА), який заснував галичанин Володимир Джус. УІА є справжнім осередком українського мистецтва, зокрема музики, який надає можливість усім бажаючим познайомитися з українськими композиторами, виконавцями, серед яких треба згадати піаністів Олександра Слободяника та Миколу Сука, композитора Мирослава Скорика. Із 2003 р. головною програмою інституту є висвітлення позитивних тенденцій в Україні.

У Чикаго 1971 р. створений Інститут сучасного мистецтва (далі – ІСМ), який функціонує й досі, вражає своїми виставами, музичними та літературними заходами, а також фільмами та виставками, які щороку в ньому проходять. Музичні програми включають вечори за участю видатних оперних співаків, джазових виконавців. Як і раніше, ІСМ об'єднує міжнародну мережу художників, музикантів, письменників із місцевою громадою Чикаго, покращуючи його культурне життя і сприяючи розвитку цього багатокультурного міста.

Не менш цікавим для дослідників культурним осередком української діаспори є Науковий богословський інститут православної церкви в США, який містить колекції українських народних пісень, українські опери та твори українських композиторів – понад 5 000 зразків релі-

гійної та світської музики (Д. Бортнянського, А. Веделя, М. Лисенка, К. Стеценка й інших). Основні публікації інституту складені професором Василем Завітневичем.

Серед важливих інституцій української діаспори в США є також Центр дослідження історії імміграції (далі – ЦДІІ) в університеті штату Міннесота, в якому зберігаються важливі довідкові видання, праці з проблем історії, релігії, театру, літератури, фольклору, музики, танцю, народного мистецтва.

Висновки. Отже, західній діаспорі вдалося розбудувати потужну мережу соціально-економічних установ, створити стабільну матеріальну базу, водночас зберігаючи мову та культурно-побутові особливості існування.

Розвиток музичної культури української діаспори (громадсько-культурні товариства й організації) відіграв важливу роль у становленні культурницького життя еміграції. Українські музиканти зробили вагомий внесок у розвиток світової музичної культури, беручи активну участь у музичному житті народів країн проживання; їхня діяльність була спрямована на поглиблення міжнаціональних культурних зв'язків [7]. Українці досить успішно інтегрувалися в канадське та північноамериканське багатоетнічне середовище, стали повноцінними громадянами нової країни, зайняли гідні ніші канадського суспільства, але водночас змогли зберегти свою національну самобутність, культуру та традиції.

Культурно-мистецькі й освітні осередки української діаспори країн Північної Америки виявилися високоорганізованими, функціональними та самодостатніми, які мають гідний мистецький статус і рівень, впливають на соціокультурну ідентичність заокеанських українців, збагачуючи українську та світову культуру.

Список літератури:

1. Бачинський Ю. Українська еміграція. Т. 1: Українська еміграція у З'єднаних Державах Америки. Львів, 1914. 488 с.
2. Білаш Б. Англійсько-Українське шкільництво в державній системі Мані-тобі. Мюнхен; Вінніпег: Вид-во УВУ, 1984. 223 с.
3. Євтух В. Етнічність: глосарій. Київ: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2009. 170 с.
4. Марунчак М. Історія українців Канади. Т. 2. Вінниця, 1991. 232 с.
5. Карась Г. Архівні та музейні колекції діячів музичної культури українського зарубіжжя: джерелознавчий аспект. Український вимір: Міжнар. зб. інфор., освітніх, наук., метод. статей і матеріалів з України та діаспори. Ч. 7. Чернігів: ЧДПУ ім. Т.Г. Шевченка, 2008. С. 385–393.
6. Карась Г. Діячі музичної культури західної діаспори – наші земляки. Наукові записки Ін-ту народознавства НАН України, Івано-Франківського краєзнавчого музею. Вип. 7–8. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003. С. 118–125.
7. Карась Г. Збереження і розвиток української духовної музичної культури в західній діаспорі. Науковий вісник Українського університету в Москві. Москва, 2005. Т. IX. С. 75–80.

8. Карась Г. Історико-культурологічні аспекти діяльності музичних товариств української західної діаспори. Український вимір: міжнар. зб. інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей та матеріалів з України та діаспори. Ч. 10. Чернігів, 2011. С. 29–35.

9. Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ ст.: монографія. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012. 1164 с.

10. Корольов В. Українці в Америці. Київ: Тов. «Просвіта» у Києві, 1909.

11. Трощинський В. Українці в світі. Україна крізь віки. Т. 15. Київ, 2001. 142 с.

12. Чернова К. Українська діаспора як соціокультурна система. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. 347 с.

13. Українці в Канаді – їх розвиток і досягнення. Мюнхен, 1968. 323 с.

14. Шлепаков А. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 268 с.

15. Ювілейний альманах до 80-ліття Товариства читальні «Просвіта» у Вінніпезі / упорядн. А. Господин; ред. Р. Король. Вінніпег: Просвіта, 1985. 165 с.

РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНО-МУЗЫКАЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ УКРАИНСКОЙ ДИАСПОРЫ В СТРАНАХ СЕВЕРНОЙ АМЕРИКИ В КОНЦЕ ХХ – НАЧАЛЕ ХХІ ВЕКА

Стаття посвячена общему анализу деятельности и характеристике культурных центров музыкального творчества украинской диаспоры в странах Северной Америки в конце ХХ – начале ХХІ в. Исследование осуществлено в контексте определения основных тенденций и волн украинской эмиграции, обусловивших развитие структуры культурных центров. Определены основные тенденции культурно-музыкальной деятельности украинской диаспоры в странах Северной Америки. Охарактеризованы основные направления деятельности центров украинской иммиграции в ХХІ в. как факторы сохранения национальной самоидентификации в условиях глобализации общества. Доказано, что традиционные этнические и культурные ценности не только служат средой аутентичной культуры и самобытности, но и способствуют налаживанию межкультурного диалога.

Ключевые слова: украинская диаспора, культурно-музыкальная деятельность, национальная самоидентификация, иммиграция.

DEVELOPMENT OF CULTURAL AND MUSICAL CENTERS OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN THE COUNTRIES OF NORTH AMERICA AT THE END OF THE 20TH AND EARLY 21ST CENTURIES

The article is devoted to the general analysis of the activity and characterization of cultural and artistic centers of musical creativity of Ukrainian diaspora in the countries of North America at the end of the ХХ – the beginning of the ХХІ century. The research was carried out in the context of outlining the central tendencies and waves of Ukrainian emigration which conditioned the development of the cultural center's structure. The underlying trends of cultural-musical activity of the Ukrainian diaspora in the countries of North America are determined. The main directions of movement of Ukrainian immigration centers in the ХХІ century are described as factors of preservation of national identity in the conditions of globalization of society. It is proved that traditional ethnic and cultural values not only serve as an environment of authentic culture and identity but also contribute to the establishment of intercultural dialogue.

Key words: Ukrainian diaspora, cultural-musical activity, national identity, immigration.

Чирко Б.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДО ІСТОРІЇ КОНФЕСІЙ ТА ЕТНОРЕЛІГІЙНОГО ВИЗНАЧЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ Й МЕНОНІТСЬКОЇ СПІЛЬНОТ В УКРАЇНІ

Етнополітичні та етносоціальні процеси в середовищі німецької етнічної групи в Україні мають особливе значення для дослідження державної політики в етнічній сфері. У пропонованій публікації здійснюється спроба відтворити історію німців й менонітів у контексті політики Російської імперії й радянської влади, а також особливості діяльності їхніх конфесійних громад. Розглядаються терміни «німці», «меноніти», «німецькомовна етнічна спільнота», «німецька етнічна група». Зазначається, що німецькі й менонітські конфесійні громади підкреслювали своє лояльне ставлення до влади, яка існувала в країні. Водночас ідеться про те, що тоталітарний режим відповів репресіями стосовно служителів церков, а також до їх прихожан.

Ключові слова: німці, меноніти, німецькомовна етнічна спільнота, конфесії, етноконфесії.

Постановка проблеми. Розглядаючи історію конфесій та етнорелігійного визначення німецької й менонітської спільнот в Україні, важливо зробити певні зауваження щодо ряду термінів «німці», «меноніти», «німецькомовна етнічна спільнота», «німецька етнічна група», а також інших, якими визначається цей феномен.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначеним проблемам присвячені серйозні наукові розвідки вітчизняних та закордонних дослідників. Серед них особливе місце займають праці В.І. Наулка, В.Б. Євтуха, Н.В. Осташевої, О.І. Безносова, О.В. Коновалової, Л.Д. Якубової. Водночас варто зазначити, що ці терміни є досить складними, по-різному можуть трактуватися і тому вимагають подальшого наукового осмислення.

У зв'язку з цим зазначимо, що в німецькій та вітчизняній літературі найбільш широко застосовується термін «німці». Коли ж ми досліджуємо етнічні особливості німців в інонаціональному середовищі, то виявляється, що термін «німці» не завжди відтворює їхньої сутності. Перебуваючи в інонаціональному середовищі, вихідці з Німеччини (а ще більше їхні нащадки) набувають певних рис, які відрізняють їх від представників ядра німецького етносу, який знаходився на території Німеччини, тобто вони перебувають у маргінальному стані: їм властиві риси як суто німецького менталітету, так і менталітету того етносу, в середовищі якого вони мешкають [2, с. 4]. Найбільше це стосується

німецькомовних мешканців сільськогосподарських колоній, які з другої половини XVIII століття утворюються в Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях (на території нинішніх Запорізької, Херсонської, Дніпропетровської, Миколаївської та ін. областей України). З урахуванням зазначеного, виникає необхідність наукового осмислення та можливості застосування термінів «німецька національна меншина України», «німецька етнічна група України», або «німці України» (за аналогом «німці Росії», «німці Казахстану») тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зазначимо, що в 1920–1930-х роках термін «німці» застосовувався до мешканців сільськогосподарських колоній, які були нащадками вихідців із Німеччини, або німецькомовних переселенців із європейських країн. До того ж органи влади виділяли «німців» (переважно лютеран та католиків) від німецькомовних мешканців колоній, які сповідували менонітське віровчення. Щодо останніх застосовували терміни «меноніти», «мешканці менонітських колоній». Звернемо увагу на те, що стосовно певної частини людей, особливо на сучасному етапі, які вважають себе представниками німецької етнічної групи, унаслідок асиміляційних процесів в україноетнічному або іншому інонаціональному середовищі, на їх німецьку етнічність часто вказує лише походження [2, с. 4]. Тому, на наш погляд, до такої категорії громадян цілком обґрунтованим може бути застосування

термінів «німці-громадяни України» або «особи німецького походження».

Щодо застосування терміна «меноніти» зазначимо, що меноніти (Mennoniten), менонітство – одна з гілок анабаптизму – релігійної течії, яка виникла у Швейцарії та Південно-Західній Німеччині. Таємні громади анабаптистів існували в Цюріху з 1523 року. Анабаптисти виступали за здійснення радикальних релігійних реформ (хрещення дорослих, відмова від присяги, не носіння зброї). Переслідувані за свої переконання, анабаптисти були змушені покинути Батьківщину та оселитися у Фрісландії, Фландрії та на в Німеччині. У 1534–1535 роках анабаптисти захопили владу в Монстері (Вестфалія), установивши там деспотичний режим. Після цього фрізький католицький священик Менно Симонс сформулював статут анабаптистів, у якому було зафіксовано основоположний принцип – відмову від застосування насильницьких дій. Поступово анабаптисти стали називати себе менонітами (послідовниками Менно Симонса). У 1540–1560 роках анабаптисти (меноніти) переїжджають у Західну Прусію в район Данціга (Марієнвердер) [10, с. 471].

У 1787–1806 роках на запрошення імператриці Катерини II близько 3 000 менонітів переїжджають на південь Росії. Менонітам була надана територія в межах острова Хортиця, яку вони потім стали називати «Стара колонія». Із 1803 по 1835 роки на південь Росії переїжджають ще 1 200 родин менонітів (приблизно 6 000 осіб). Цього разу меноніти розселяються у Причорномор'ї біля р. Молочної. Поступово менонітські поселення перетворилися на зразкові сільськогосподарські колонії, які навіть часто перевищували за своїм господарським рівнем та рівнем достатку інших німецькомовних переселенців із Росії [10, с. 471]. Прогрес, досягнутий менонітами в галузі організації сільського господарства, багато в чому був закономірним, оскільки, з точки зору менонітського віровчення, праця на землі – головне заняття угодне Богові, а обробляючи землю – Боже творіння – вони продовжують справу самого Творця [4, с. 35]. Працелюбність та сумлінність у роботі розглядалися менонітами як релігійний обов'язок. Були, безумовно, й інші об'єктивні причини досить швидкого прогресу менонітських громад у Росії. Варто сказати, що зацікавлена в економічному освоєнні величезних за територією та малозаселених регіонів півдня імперії, Російська влада здійснювала протекціоністську політику, направлену на успішний економічний розвиток менонітських та німецьких сільськогосподарських колоній. Так, на підставі «Плану про заселення Новоросійського краю», прийнятого у 1764 році та доповненого указом Катерини II від

7 вересня 1787 року, кожне менонітське господарство отримувало земельні угіддя на 65 десятин. До того ж колоністи отримували й інші економічні привілеї: звільнення від податків на 10 років, право заводити фабрики й заводи, вступати в гільдії та цехи. Суттєву увагу влада також приділяла утворенню прийнятних для менонітів умов для організації їх громадського, духовного та культурного життя [4, с. 35]. Значну роль у цьому відношенні відіграла ефективна та продумана діяльність Опікунського Комітету про іноземних переселенців Південного краю Росії.

У процесі сільськогосподарської колонізації південних регіонів України відбувалося поступове формування конгломерату німецькомовних колоній: менонітських, лютеранських, католицьких. За наявності близьких соціально-духовних та інших характеристик, різні групи переселенців із Європи мали й специфічні особливості певних соціальних та етноконфесійних спільнот. Як зазначалося, питання історії колонізаційного руху в Росії, господарське та релігійно-духовне життя колоністів знайшли ґрунтовне висвітлення в спеціальній науковій літературі. Водночас низка важливих проблем залишається відкритою, що викликає об'єктивну необхідність продовження їх наукового дослідження. До таких питань належить лінгвістична проблематика, дослідження мов та їх діалектних груп переселенців, які переїхали в Україну з різних регіонів Європи (Швейцарії, Фрісландії, Фландрії, Південно-Західної Німеччини, Західної Пруссії). Не знаходять також однозначної наукової трактовки й питання пов'язані з етнічною ідентифікацією менонітських громад Росії й України. Безумовно, необхідні певні уточнення термінологічного апарату, який застосовується в наукових дослідженнях. Зазначимо, що в наукових працях і офіційних документах у 1920–1930-х роках (законах, підзаконних актах, постановах, резолюціях, інструкціях і т. д.), проте в особистому листуванні громадян, які належать до різних етнічних груп та конфесійних громад, в одному й тому ж контексті часто паралельно застосовуються такі терміни: «менонітські та німецькі колонії», «німецьке та менонітське населення», «німці та меноніти», а також інші варіанти понять, у яких співіснують терміни «німець» і «меноніт». Безумовно, застосування в одному і тому ж документі (тексті) таких, багато в чому різнопланових понять потребує відповідних пояснень.

Не викликає сумнівів те, що застосування терміна «німець» свідчить про те, що мовиться про етнічну (національну) приналежність («німецька національна група», «німецька національна меншина») і аж ніяк не про приналежність до певної

конфесії (лютеранської, католицької або ж іншої). З іншого боку, термін «меноніт» може розглядатися різнопланово, як мінімум, у двох варіантах: «меноніт» – прихильник менонітського віровчення і «меноніт» – представник певної етнічної групи (голландець, нащадок голландських вихідців) тощо. До того ж, як відомо, з точки зору етнологів етнічна приналежність може визначатися, спираючись на застосування декількох критеріїв. Одним із найважливіших критеріїв може бути мова, якою володіє людська спільнота (окремо виділяється мова богослужіння, наукова, літературна мова, мова офіційних документів та «народна» мова, мова повсякденного спілкування). Іншим критерієм визначення національної (етнічної) приналежності (тут ідеться про встановлення етнічної приналежності емігрантів) може бути регіон, звідки прибули переселенці і де домінують представники певного етносу (наприклад, етнічні німці або голландці). Залежно від критерію визначення етнічної ідентифікації (або ж комбінації декількох критеріїв) дослідники притримуються різних позицій стосовно встановлення національної приналежності населення менонітських громад.

Загалом, розглядаючи етногенез менонітів учені висувують дві основні версії, зараховуючи їх до німців або ж до голландців, до того ж представники кожної з названих концепцій спираються на достатньо переконливу наукову базу. Одна група дослідників, прихильників так званого «фрізького трикутника», вважає, що меноніти - нащадки анабаптистських переселенців із Фрісландії та Гронінгену, а оскільки фрізи були одним із народів, на основі якого сформувався німецький етнос, тому й самих менонітів вони зараховують до етнічних німців. Інші дослідники вважають, що менонітська спільнота сформувалася в Західній Пруссії з нащадків нідерландських переселенців, які були там асимільовані німцями. Поряд із німецькою висувається нідерландська концепція походження менонітів. Її прихильники підкреслюють переважання голландсько-фламандських елементів у середовищі менонітської громади [1, с. 20]. Зазначимо, що в дослідників не завжди можна знайти визначеність у трактовках питання щодо етнічності менонітів. Так, у працях відомих дослідників історії південно-руських колоній О. Клауса та Г. Писарівського прослідковується чітка межа, яка розділяє населення колоній на менонітів і німців (лютеран та католиків), однак однозначної відповіді стосовно етнічної приналежності зазначені автори не дають [3; 5; 6]. Концепція голландського походження менонітів знайшла відображення у виданнях менонітського товариства

«Радуга». Гальбштадтські видавці зазначають, що двохсотрічний період міграції менонітів у різних країнах Європи став причиною втрати ними рідної мови в побуті і це може призводити до помилкової ідентифікації менонітів з етнічними німцями. Але для авторів видання меноніти залишаються тими, ким вони і були, – етнічними голландцями [1, с. 14]. Тому більш пізньої теорії меноніти є самостійною етнічною спільнотою, тобто етноконфесійною спільнотою, яка не має свого власного етноніма та такою, що консолідувалася з нідерландських біженців у XVI – XVII століттях на території Привіслінського Помор'я [1, с. 14].

Особливе місце в дослідженні етнічної історії менонітів займає лінгвістичний аспект. Очевидним є те, що сучасна німецька літературна мова (періоду менонітської еміграції до Росії) була для колоністів офіційною мовою спілкування як із державними структурами, так і різними громадськими організаціями. Німецькою мовою провадилося богослужіння, навчання в навчальних закладах, офіційне та особисте листування колоністів. Водночас зазначимо, що в західнопруських менонітів до 1762 року голландська мова залишалася мовою богослужіння. Як мова спілкування на побутовому рівні, голландська мова залишалася набагато довше, поступово перетворюючись у Plattdeutsch із певними домішками залишків голландської мови [1, с. 21]. Як зазначається в Енциклопедії «Німці Росії» у статті В.П. Чеботарьової «Язык немецкий», термін «Plattdeutsch» (нижньонімецький), який виник наприкінці XVII століття, у прямому розумінні цього слова означає мову німецької низини, але він також може розглядатися і як «низький», тобто простонародний діалект («Platt») на противагу «високому» верхньонімецькому («Hochdeutsch»).

Що ж стосується самих менонітів, то поняття «етнічної приналежності» було для них важливе не стільки в науковому, а, скажімо, в суто прагматичному аспекті (залежно від громадсько-політичної ситуації, в якій меноніти знаходилися або ж могли опинитися). Таке сталося в роки Першої світової війни, коли російське суспільство було охоплене антинімецькими настроями. У суспільній свідомості ці настрої в деяких випадках набували форми антинімецької етнофобії. Офіційна пропаганда намагалася нав'язати суспільству уявлення про те, що все, що пов'язане з поняттям «німець» («німецьке») є чимось чужим, ворожим усьому російському, релігійності й духовності російського народу. Очевидно, що за умов масового антинімецького терору меноніти часто були змушені підкрес-

лювати, що вони є голландцями, нащадками вихідців із Голландії і аж ніяк не етнічними німцями.

Досить своєрідним було ставлення до менонітів і з боку радянської влади. Партійні та радянські органи з особливою упередженістю ставилися до німецького населення, як до соціального прошарку «заможних» та «куркульських елементів». До того ж така упередженість щодо менонітів, як представників певної релігійної групи, набувала особливо жорстких форм. Їх звинувачували в релігійному фанатизмі та антирадянських настроях. Таке ставлення до менонітів спричинило значні обмеження в діяльності менонітських конфесійних громад, адміністративний тиск, а також інші форми репресивних акцій щодо населення менонітських сільськогосподарських колоній.

Звернемо увагу на те, що навіть в умовах жорсткого ідеологічного та соціального тиску, а також переслідувань із боку «войовничих безвірників» німці, меноніти та представники інших релігійних груп висловлювали свою лояльність до радянської влади, готовність «виконати свій обов'язок перед Урядом». Єдиним проханням менонітів до влади було надання їм можливості хазяйнувати та без перешкод відправляти традиційну релігійну обрядність. У листі, надісланому на ім'я голови ЦВК СРСР М.І. Калініна, делегати Всесоюзного з'їзду представників євангельсько-менонітських громад СРСР писали: «Всесоюзний з'їзд делегатів євангельсько-менонітських громад, що населяють територію СРСР, зібравшись 13 січня ц[ього] [1925 – Авт.] р[оку] в Москві одногослоно постановив звернутися до Вас, Михайле Івановичу, як Всесоюзного старости, та висловити у Вашій особі Центральній радянській владі нашу щирю вдячність за надану нам можливість зібратися на перший Всесоюзний з'їзд».

У знаменний в історії менонітів рік збирається цей з'їзд: 25 січня виконується 400 років, як менонітами вперше було проголошено гасло повного відокремлення церкви від держави; це основне гасло, яке, як і рівний йому принцип непроливання людської крові, коштував їм тяжких знегод, мук та жертв. 400 років вони в різних країнах землі боролися з Євангелієм у руках проти відкритих та прихованих зазіхань на ці основні принципи: з одного боку, проти втручання державної влади в релігійне життя як окремих громадян, так і цілих громад, з іншого - проти прикрого опікування (так у документі – *Б.В.*) пануючих церков над іншими віросповіданнями. Багатократно вони, переслідувані та гнані тією чи іншою владою, змушені були залишати рідні місця та відправлятися на чужину,

сподіваючись знайти там притулок повної свободи совісті» [11, с. 146]. У зв'язку з цим зазначалося, що основоположні принципи євангельсько-менонітського віровчення про відокремлення церкви від держави, а також невтручання органів влади в життя релігійних громад співзвучні та близькі за своєю суттю до базових положень Конституції СРСР, як й інших правових актів радянської влади. У документі підкреслювалося: «Спираючись на ст. 13 Конституції СРСР та пояснювальний циркуляр НКВС від 28 лютого 1919 року № 123037, у якому міститься високоцінне (так у документі – *Б.В.*) для нас зазначення про те, що «віруючим та їхнім громадам Декрет про відокремлення церкви від держави забезпечує повну можливість думати, вірувати та вчитись відповідно до внутрішніх переконань», з'їзд відчуває тверду переконаність, що меноніти ніде в країні не зустрінуть перепони відправляти всі справи відповідно до їхніх догматів та звичаїв» [11, с. 146–147]. І далі: «З'їзд вважає своїм обов'язком підкреслити перед Вами незмінно лояльне ставлення менонітів до Влади Робітничого та Селянського Уряду, підкреслити їхнє щире бажання працювати для відбудови народного господарства, зруйнованого в роки війни, епідемії, голоду та сприяти цим процвітанням та добробуту Союзних Республік».

Меноніти-хлібороби, плоть від плоті трудящих Радянського Союзу, своїм багатовіковим досвідом у галузі оброблювання землі та добросовісного свідомого служіння державі на мирній ниві виконують свій обов'язок перед Урядом, тому що виконання розпоряджень Влади, які не суперечать духу Св. Писання, є неухильний обов'язок кожного члена громади» [11, с. 147]. На підкреслено лояльне ставлення віруючих до радянської влади режим відповів репресіями: молитовні будинки закривалися, а священнослужителів звинувачували у антирадянській та контрреволюційній діяльності.

Висновки. Зазначене дозволяє стверджувати, що історія німців і менонітів в контексті політики Російської імперії й радянської влади та особливості діяльності їхніх конфесійних громад становить значний інтерес для усвідомлення етнополітичних та етносоціальних процесів, які відбувалися в середовищі німецької етнічної групи на різних етапах її перебування в українських землях. Особливо треба підкреслити, що зазначена проблематика може бути важливим й перспективним напрямом досліджень істориків, етнологів, лінгвістів та представників інших напрямів наукових знань.

Список літератури:

1. Бобылева С.И. Истоки меннонитства: к предыстории появления меннонитов на Юге Украины. Вопросы германской истории: [сб. науч. тр. ред. кол. С. И. Бобылева (отв. ред.) и др.]. Днепропетровск: РИО ДНУ, 2002. С. 13–23.
2. Євтух В.Б., Чирко Б.В. Німці в Україні (1920–1990-і роки). Київ: ІНТЕЛ, 1994. 183 с. (Центр етносоц. та етнопол. досліджень НАН України).
3. Клаус А.А. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Нусвальта, 1869. Вып. 1. 456 [102] с.
4. Осташева (Венгер) Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 годах / Наталья Викторовна Осташева. Москва: «Готика», 1998. 256 с.
5. Писаревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизданным архивным документам). Москва: Печатня А.И. Снегирева, 1909. 342 [84] с.
6. Писаревский Г.Г. Переселение прусских меннонитов в Россию при Александре I. Ростов-на-Дону: Тип. т-ва С.С. Сивожезлов и К, 1917. 70 с.
7. Чеботарева В.П. Язык немецкий: [Текст] / Немцы России: энциклопедия в 3-х т. [редкол.: О. Кубицкая (пред. редкол.) и др.]. Москва: «ЭРН», 2006. 896 с. Т. 3: П–Я.
8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ століття). Київ: Асоціація «Україно», 1995. 214 с.
9. Чирко Б.В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття). Київ: АМУ, 2016. 368 с.
10. Штриккер Г. Меннониты: [Текст] / Немцы России: энциклопедия в 3-х т. [редкол.: В. Карев (пред. редкол.) и др.]. Москва: «ЭРН», 2004. 747 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві, ф. 413, оп. 2, спр. 10.

К ИСТОРИИ КОНФЕССИЙ И ЭТНОРЕЛИГИОЗНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ НЕМЕЦКОЙ И МЕННОНИТСКОЙ ОБЩИН В УКРАИНЕ

Этнополитические и этносоциальные процессы в среде немецкой этнической группы в Украине имеют особое значение для исследования государственной политики в этнической сфере. В предлагаемой публикации предпринимается попытка воссоздать историю немцев и меннонитов в контексте политики Российской империи и советской власти, а также особенности деятельности их конфессиональных общин. Рассматриваются термины «немцы», «меннониты», «немецкоязычная этническая община», «немецкая этническая группа». Отмечается то, что немецкие и меннонитские конфессии подчеркивали свое лояльное отношение к существующей в стране власти. В то же время речь идет и о том, что тоталитарный режим ответил репрессиями по отношению к служителям церкви, а также их прихожанам.

Ключевые слова: немцы, меннониты, немецкая этническая община, конфессии, этноконфессии.

CONCERNING THE HISTORY OF CONFESSIONS AND ETHNORELIGIOUS SELF-DETERMINATION OF GERMAN AND MENNONITE COMMUNITIES IN UKRAINE

Ethnopolitical and ethnosocial processes within the German ethnic community in Ukraine are of special significance for exploring state policy in the realm of ethnos. In the article below there is an attempt made to restore the history of Germans and Mennonites in the context of policies of both Russian Empire and Soviet Union. The peculiarities of the confessional communities of Germans and Mennonites activities are under consideration too. In particular, there are viewed concepts like “Germans”, “Mennonites”, “German speaking ethnic community”, “German ethnic group” etc. It is noted that German and Mennonite confession communities always expressed their loyalty to the political power in the state. In the same time, the totalitarian regime responded with the repressions towards their church clergy and parishioners.

Key words: Germans, Mennonites, German ethnic community, confessions, ethnoconfessions.

Чумак В.А.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В АВТОНОМНІЙ РЕСПУБЛІЦІ КРИМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 80-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Розглядаються етнополітичні, суспільні та соціальні процеси в середовищі кримськотатарського народу в умовах системної кризи радянського суспільства другої половини 80-х років ХХ ст. Особливе місце надається розгляду геополітичних факторів та їх впливу на етнополітичні процеси в Криму.

Ключові слова: Крим, Автономна Республіка Крим (АРК), кримськотатарський народ, державна етнополітика, криза радянської системи, міжетнічні відносини, геополітичні фактори, Українська РСР, Російська Федерація, Росія.

Постановка проблеми. Розгляд названої проблеми набув особливого значення в умовах сучасної етнополітичної ситуації в окупованому Росією Криму та прагнення кремлівського керівництва обґрунтувати «легітимність» анексії його та «входження» до складу Російської Федерації.

Необхідно зазначити, що суспільно-політичні перетворення 1985 року стали каталізатором подій, що відбулися у 2014 році: попри декларації радянської влади щодо «успішного» вирішення національного питання, в Радянському Союзі проблема національних відносин екстраполювалася в нову площину. Заявлений у державі новий політичний курс щодо подолання етнополітичних протиріч у СРСР не передбачав вирішення кримськотатарської проблеми, а посилював переслідування кримських татар, що призвело до подальшого геноциду корінного населення Кримського півострова.

Виклад основного матеріалу дослідження. У листі Першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького до Президії Верховної Ради СРСР у січні 1988 року були проаналізовані пропозиції «Робочої комісії» представників кримських татар, які проживають в Узбецькій РСР, наприкінці грудня 1987 року. В. Щербицький, висловлюючи, очевидно, думку переважної частини партійної еліти, писав, що всі пропозиції, які стосуються репатріації (зняття обмежень на прописку в Криму для кримських татар, вимоги щодо створення автономії, поновлення організованого переїзду) є неприйнятними й необґрунтованими [2, с. 167-168].

Нова влада Кремля зробила ставку на збереження існуючого політико-правового поля щодо

кримських татар, і лише надзвичайно активні дії кримськотатарського національного руху призвели до певних змін політичного курсу СРСР. Так, 14 листопада 1989 року Верховна Рада СРСР ухвалила Декларацію «Про визнання протизаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав», а 28 листопада Верховна Рада СРСР схвалила «Висновки і пропозиції», що були зроблені спеціальною Комісією. Цим документом передбачалася повна політична реабілітація кримськотатарського народу і відміна нормативних актів репресивного і дискримінаційного характеру, а також визнавалося законним право кримських татар на повернення до «місць історичного проживання і відновлення національної цілісності». Крім того, Комісія пропонувала розробити державну програму повернення кримських татар до Криму; переглянути законодавчі документи, зокрема ті, які перешкоджають процесу повернення; розробити програму відновлення національного культурно-освітнього життя кримськотатарського народу; переглянути карні справи про участь у кримськотатарському національному русі [2, с. 182-183].

Для вирішення практичних питань, пов'язаних із відновленням прав кримськотатарського народу, у січні 1990 року була створена нова Комісія. До її складу увійшли 25 осіб, серед них п'ятеро кримських татар. У липні 1990 року була ухвалена Постанова Ради Міністрів СРСР «Про першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних із поверненням кримських татар у Кримську область». Однак реальне вирішення етнонаціо-

нальної проблеми Криму розпочалося вже за часи незалежної України. Таких обсягів репатріації, соціальної адаптації й інтеграції не знала історія сучасної Європи [6, с. 335].

Вирішувати весь комплекс проблем репатріантів доводилося в умовах непростої спадщини національної політики КППС, стратегічним курсом якої було формування «історичної спільності людей різних національностей», у напрямі подальшого зближення націй і досягнення їх «повної єдності». Цим новим теоретичним «винаходом» партія маскувала курс на всеохоплюючу і планомірну денационалізацію народів СРСР, нівелювання особливостей регіонів країни, які вирізнялися самобутньою культурою, мовою, звичаями тощо.

«Дієвість» такої політики партії відчув на собі Крим, що зазнав серйозних етнодемографічних змін, пов'язаних із міграцією населення з різних регіонів СРСР, які приносили із собою свою ментальність, традиції і культуру. Перешкодою на шляху відродження історичної самобутності краю стали й створені державою політико-правові умови, які унеможлилювали повернення на Батьківщину депортованих у 1941-1944 роках етнічних спільнот Криму [6, с. 335]. І тільки після ліберальних перетворень, пов'язаних із переходом до влади М. Горбачова, припинилися судові процеси над кримськими татарами. Однак проблема залишалася невирішеною.

Активний перебіг подій примусив уряд опублікувати повідомлення ТАРС, у якому було заявлено про створення Урядової комісії на чолі з А. Громико, яка мала «спокійно, відповідально», не розпалюючи пристрасті, вирішити конфліктну ситуацію, причому зазначалося, що апеляція до закордонної суспільної думки «не виглядає конструктивною» і «лише ускладнює розгляд питання» [4, с. 24-26].

Комісія підготувала Декларацію «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, що зазнали насильницького переселення, і забезпечення їхніх прав», яка була ухвалена Верховною Радою 14 листопада 1989 року [6, с. 366].

Починаючи з 1987 року, повернення кримських татар до Криму набуло масового характеру. Якщо впродовж 1987 року до Кримської області прибуло 2,3 тис. кримських татар, то за перше півріччя 1990 року – 19,9 тис. За весь період листопад 1987 – вересень 1990 років прибуло близько 70 тис. На кінець 1990 року повернених кримських татар нараховувалося понад 97 тисяч [4, с. 6]. Звичайно, така кількість кримських татар,

що прибули на півострів, вимагала негайного і комплексного вирішення питання розселення та адаптації. Крим виявився не готовим до різкого переходу від політики заборони до одночасного прийому такої кількості переселенців.

Ситуація загострювалася самовільним захопленням кримськими татарами земель та початком забудов, так як місцева влада затягувала вирішення земельного питання.

Репатріанти зазнали різних соціальних змін. Так, серед репатріантів міські жителі становили 63%, а змогли оселитися в містах лише 26,6%, інша частина була змушена оселитися у сільській місцевості. Кардинальні зміни у соціальному складі кримських татар зумовили цілий комплекс проблем, із якими зіткнулися переселенці: працевлаштування на роботу за фахом, звичний спосіб життя тощо. Соціологічні дослідження свідчать про тенденцію до втрати вагомій частини інтелігенції, представники якої вимушені були займатися роботою у інших сферах діяльності, пов'язаних із фізичною працею [8, с. 60].

На початку 1990-х років кримські татари стали третьою за чисельністю етнічною групою Криму, найбільш згуртованою та політично активною. Головною ідеєю повернення кримських татар до Криму було не поліпшення матеріальних умов або інших благ, а повернення, набуття втраченої Батьківщини. Під час депортації було знищено велику кількість носіїв культурної традиції кримськотатарського народу. Проте найбільш активні змогли зберегти культурну спадщину. До боротьби за повернення національних надбань долучилася молодь. Уже перше покоління, яке виросло на чужині, починаючи з другої половини 1960-х років розпочало боротьбу за повернення матеріальних і духовних цінностей кримськотатарського народу [8, с. 367].

Ці обставини зумовили соціальну адаптацію кримських татар та визначали її світогляд. Соціологічні опитування кримських татар, проведені на початку 1990-х років, свідчать, про те, що понад 70% обирали однонаціональні шлюби (серед українців і росіян Криму цей показник не перевищував однієї третини) [8, с. 367].

Дві третини кримських татар (серед росіян – одна третя, серед українців – дві п'яті) вважали себе такими, що дотримуються національних традицій та звичаїв. Дві треті кримських татар (серед українців та росіян – половина) вважали себе активно віруючими. Дві треті українців і росіян, які мешкали на півострові, вважали його своєю Батьківщиною [5, с. 25].

Кримські татари були більш радикальні у питанні про право вважати Крим своєю Батьківщиною. Так, 4/5 українців та росіян вважали, що на це мають право представники всіх національностей, які мешкають нині на півострові. Водночас половина опитаних кримських татар визнали таке право лише за представниками свого етносу [10, с. 267].

Слід звернути увагу на яскраво виявлену кримськотатарську двомовність у середовищі кримських татар. Так, 81,2% респондентів визнали рідною кримськотатарську мову, 14,5% – російську і лише 1,4% – українську. Це означає, що кримські татари, як і Крим загалом, є російськомовним регіоном [6, с. 368].

На жаль, процеси перебудови, що стосувалися Кримської області, в УРСР відбувалися порівняно пізно. Лише у 1988-1989 роках у містах півострова почав зароджуватися «неформальний» рух: виникли нечисленні, але достатньо активні групи опозиційно налаштованих громадян, що вимагали радикального реформування економічної та політичної систем. Суспільну атмосферу на півострові визначала, з одного боку, зростаюча популярність ідеї розширення регіональної самостійності в економічній сфері: введення так званого «регіонального госпрозрахунку», який, як вважали його прихильники, міг би пожвавити економічне життя регіону. З іншого – масове повернення на історичну Батьківщину кримськотатарського народу з місць примусового поселення у республіках Середньої Азії, котре суттєво вплинуло на етнічний склад півострова й вимагало від місцевої влади неординарних дій і рішень. Гостроти ситуації додала й боротьба кримськотатарської громади у 1988-1989 роках проти будівництва на півострові атомної електростанції і проти засилля у Крим центральних господарських відомств та підпорядкованих їм виробництв, що б порушували екологію півострова [6, с. 368].

Найсуттєвішим є те, що цей період був позначений початком процесу національного відродження народів СРСР, зокрема українського. На думку відомого дослідника В. Сергійчука, Москва, розуміючи, що доля СРСР багато в чому залежить саме від позиції України, вдалася до провокування регіональних сепаратистських настроїв у деяких регіонах України. На відторгнення Криму було зроблено особливу ставку [10, с. 267]. Керівництво КПРС, усвідомлюючи неминучість процесу українського національного відродження та краху Союзу в разі виходу з нього України, організувало особливий спротив. Саме в надрах Крим-

ського обкому в 1988 році визріла ідея утворення автономії, схвалена обласною партконференцією. У такий спосіб планувалося відмежуватися від національно-визвольних процесів в Україні. До цього проекту долучилося й центральне партійне керівництво. На засіданні секретаріату ЦК Компартії України від 22 жовтня 1990 року під головуванням Г. Харченка, комуністам було запропоновано внести на розгляд сесії Верховної Ради республіки питання про державний статус Криму, а Кримському обкому партії виступити з ініціативою щодо прийняття декларації про статус Криму [10, с. 268]. Отже, знову, як і в 20-х роках ХХ століття, комуністами порушувалося питання ідеї Кримської автономії, але вже не для «революційного мусульманського сходу», а для шантажу України з метою не допустити її виходу зі складу СРСР. У 1989 році Кримська обласна партійна організація стає головним організатором руху за відновлення Кримської АРСР. Долучаються до нього й різні проросійськи налаштовані структури, які у відновленні автономії вбачали можливість повернення Криму до складу Росії.

Спочатку обком партії запропонував оголосити Крим спеціальною територією, призначеною для відпочинку й лікування, де будь-яка господарська діяльність відомств знаходилася б під жорстким адміністративним контролем місцевої влади. Ця ідея мала не політичний, а економічний сенс і висувалася обласною парторганізацією головною програмою на виборах до Верховної Ради СРСР на початку 1989 року [9].

Позиція кримськотатарських організацій полягала в ідеї відновлення кримської АРСР, яку вони розглядали формою національної державності кримських татар. Гасло «Відновлення Кримської АРСР» було невід'ємною вимогою політичних акцій кримських татар і відповідало вимогам організованого повернення народу та його політичної реабілітації [3, с. 157–158].

Водночас в окремих лідерів новоутворених кримських проросійськи налаштованих організацій, сформувався ідея проголошення Криму самостійною республікою ненаціональних пріоритетів. Так, у програмі створеного на початку 1989 року членами регіонального відділення опозиційного «Демократичного союзу» йшлося про необхідність домагатися самоврядування Криму і його підпорядкування безпосередньо Москві. Висувалася вимога надати кримському обласному парламенту право анулювати будь-які рішення центральної влади. У випадку ж «відмови центру» кримські демократи мали намір реалізувати ідею

мирного, шляхом референдуму, виходу Криму зі складу СРСР і створення незалежної Кримської демократичної республіки або ж відновлення Радянської республіки Тавриди, що існувала в 1918 році, з наданням їй статусу суб'єкта Радянського союзу [7, с. 63].

Відомий у Криму діяч і публіцист А. Мальгін заперечує думку про те, що ініціатором перетворення Криму на республіку був обком КПРС, оскільки на момент, коли республіканська тематика потрапила на сторінки партійної преси, вона вже активно обговорювалася громадськістю. Партійна преса почала зондувати громадську думку щодо цього питання не раніше середини 1989 року, коли в газеті «Крымская правда» 16 липня було опубліковано запис засідання пресклубу під назвою «Регіональний госпрозрахунок і автономія». У ньому вперше робився обережний висновок про те, що для успішного запровадження регіонального госпрозрахунку і перетворення Криму на «всесоюзну здравницю» було б доцільно надати області статус автономної республіки. На початку жовтня обком партії організував науково-практичну конференцію, під час якої учасники висловили аргументи на користь республіканського статусу Криму. А 25 жовтня 1989 року установча конференція опозиційного до КПРС Народного фронту Криму висунула гасло «Криму – республіканський статус» [6, с. 390].

Під гаслом відновлення автономної республіки пройшли і вибори до Кримської обласної ради в 1990 році. Партійна конференція Кримської області прийняла рішення вважати найбільш прийнятним варіант відновлення Кримської АРСР як суб'єкта СРСР, що фактично означало вихід Криму зі складу України [1, с. 141]. Проте, як писав згодом тодішній лідер кримських комуністів М. Багров, «аналіз 504-х показників, інтегрованих у 28 факторів і розбитих на 4 групи за ступенем важливості, показав, що Криму вигідніше бути з Україною» [6, с. 390].

Саме республіканська ідея на той час об'єднувала М. Багрова з іншим політиком – Ю. Мешковим, котрий на засіданні другої сесії обласної ради на початку червня 1990 року пропонував проголосити відновлення республіки на з'їзді народних депутатів усіх рівнів. Другий секретар обкому КПРС Л. Грач уніс пропозицію зібрати з'їзд народних депутатів Криму, на якому й ухвалити відповідні рішення. Деякі депутати відстоювали необхідність проведення референдуму щодо питання відновлення республіканського статусу Криму [6, с. 391].

У цей час Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про мову», який надав українській мові статус єдиної державної (1 січня 1990 року) та декларацію про державний суверенітет. Очевидно, що далеко не всім силам у Криму це було до вподоби. У зв'язку з цим керівництво облради Криму зупиняється на тому варіанті, легітимність якого викликала б найменший сумнів, – проведення регіонального референдуму. 12 листопада 1990 року відкрилась позачергова сесія облради півострова, на якій присутнім був і тодішній Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук. Цього дня було прийнято «Декларацію про державний і правовий статус Криму» та затверджено тимчасове положення про проведення місцевого референдуму 20 січня 1990 року, що став першим на теренах колишнього СРСР. Участь у ньому взяли 81,37% жителів Криму. Із них 93,26% висловилися за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу і учасника Союзного договору [6, с. 39]. Далі рішення залишалось за Верховною Радою України, що мала висловити своє ставлення до його результатів.

Зауважимо, що на початок 1990 року кримське питання досить гостро постало перед українським суспільством, відобразившись у широкому спектрі думок, доволі радикальних у своїй більшості. Про це свідчать і пропозиції та зауваження, які не дійшли від громадян на адрес Верховної Ради України, що стосувалися двох основних проблем: національних відносин та територіального статусу Криму. При цьому зауважимо, що стрижневим було питання повернення до Криму кримських татар. У розглянутих зверненнях не висловлювалося жодної компромісної думки, що свідчило про високий рівень конфронтації поглядів кримськотатарського та іншого населення у зазначеному питанні. Автори звернень (зокрема з інших регіонів), здебільшого люди похилого віку, виходили у своїх зауваженнях із застарілої догми про відповідальність кримськотатарського народу за окремі злочини, скоєні під час Другої світової війни. Це зумовило неприйняття авторами звернень щодо процесу повернення кримських татар. Що ж стосується останніх, то вони більш стримано висловлювались стосовно іноетнічного населення півострова, акцентуючи увагу лише на окремих випадках конфліктних ситуацій та негативній оцінці керівництва області. Організація кримськотатарського національного руху (далі – ОКНР) закликала кримських татар не брати участь у референдумі [16, с. 390].

Отже, звернення громадян відносно територіального статусу можна поділити на три основні групи:

1) особи кримськотатарської національності, які в досить категоричній формі озвучували вимоги щодо відновлення Кримської АРСР у формі національно-державного формування кримських татар, не висловлюючи при цьому думок щодо приналежності автономії до УРСР чи РРСФР;

2) особи російськомовного населення Криму щодо поновлення кримської АРСР як національно-державного формування всього населення Криму або ж області у складі Російської Федерації;

3) особи, що висловлювали обурення вимогами автономізації півострова та його виходу зі складу УРСР [10, с. 268].

Народні обранці у Верховній Раді усвідомлювали, що невирішеність питання зі статусом Криму може призвести до загострення сепара-

тистських настроїв. Тому 12 лютого 1991 року Постановою Верховної Ради України «Про відновлення Кримської АРСР» було утворено автономію у складі України.

Невдовзі, згідно з прийнятим Законом України № 1231а-12 від 19 червня 1991 року до Конституції України було внесено главу 7-1 «Кримська АРСР», чим на конституційному рівні закріплено існування автономної республіки у складі України [16, с. 393].

Висновки. Таким чином, у другій половині 80-х років етнополітичні процеси в Криму набувають нового змісту, не в останню чергу пов'язаного з вирішенням проблем повернення кримських татар, з одного боку, а з іншого – глибокою соціально-політичною кризою радянського суспільства і наростанням відцентрованих процесів, що привели до розпаду СРСР. Обидва ці фактори привели до кардинальних змін як у статусі Криму, так і змін етнополітичної ситуації на Кримському півострові.

Список літератури:

1. Архів Верховної Ради України. Ф. 1. оп. 22. Спр. 2278.
2. Бекирова Г. Крымская проблема в СРСР (1944-1991). Кримські студії. 2004. № 1-2.
3. Губогло М., Червонная С. Крымскотатарское национальное движение. Москва, 1992. Т. 1. 331 с.
4. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів АРК (1941-1998). Київ: Абрис, 1999. 283 с.
5. Ефимов С. Об особенностях массового сознания репатриантов. Регион: проблемы и перспективы. 1997. № 2.
6. Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
7. Малыгин А. Крымский узел: очерки истории Крымского полуострова 1989-1999. Симферополь, 2003. 63 с.
8. Пайн Э. Возвращение (ориентации депортированных народов). Социологические исследования. Москва, 1990. № 12.
9. Крымская правда. 1990. 16 января.
10. Сергійчук В. Український Крим. Київ: Українська видавнича спілка, 2001. 329 с.

ОСОБЕННОСТИ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ КРЫМ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ 80-Х ГОДОВ XX СТОЛЕТИЯ

Рассматриваются этнополитические, общественные и социальные процессы в среде крымскотатарского народа второй половины 80-х годов XX столетия. Особое место уделяется рассмотрению факторов их влияния на этнополитические процессы в Крыму.

Ключевые слова: Крым, Автономная Республика Крым (АРК), крымскотатарский народ, государственная этнополитика, кризис советской системы, межэтнические отношения, геополитические факторы, Украинская ССР, Российская Федерация, Россия.

ETHNOPOLITICAL PROCESSES IN AUTONOMOUS REPUBLIC OF CRIMEA IN 1980S

The ethnopolitical, public and social processes in the environment of Crimean Tatar people under the conditions of Soviet society's system crisis in the late 1980s are explored. The special attention is paid also to the geopolitical factors and their influence on the ethnopolitical processes in Crimea

Key words: Crimea, Autonomous Republic of Crimea, Crimean Tatar people, state ethnic policy, system crisis, geopolitical factors, Ukrainian SSR, Russian Federation.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(477.7)

Доценко В.О.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОЛЬСЬКІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ІСТОРИЧНІ МІФИ ТА ЇХ РОЛЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ X – XVII СТ.

У статті робиться спроба проаналізувати особливості появи в X ст. історичних міфів про походження панівної польської династії П'ястів і їх використання для консолідації Польської держави, а також розглядаються причини відмови в XIV ст. від наявного міфу, і його заміни міфом про сарматизм. Окремі сюжети статті розглядають роль сарматизма у формуванні польської державної моделі управління XVI – XVII ст. та його впливу на формування історичних міфів українців.

Ключові слова: сарматизм, історичний міф, історична пам'ять, Польща, Русь-Україна.

Постановка проблеми. Кожен народ, який намагається побудувати власну державу та визначити своє місце серед сучасних націй, формує власну історичну пам'ять. Вона містить низку обов'язкових атрибутів. До них ми можемо віднести історичні описи славних перемог, образи державників, науковців, діячів культури, які залишили свій слід в історії світової цивілізації. Одним із необхідних елементів, які формують історичну пам'ять нації, є міф про походження й обраність народу і його держави. Міф про походження й обраність формує і підтримує національну ідентичність, властиву населенню, визначає його державницький статус, його історичні витоки. Для народу міф про походження має вирішальне значення. Міф охоплює спогади, літописні або інші напівлегендарні перекази та розповіді, символи і традиції, що вирізнятимуть народ, його культурно-релігійну та державницьку традицію від надбань сусідів. В очах національної еліти наявність міфу є необхідним атрибутом існування нації та держави. Тому сучасні нації мають власні історичні міфи і власну історичну пам'ять та ведуть жорстоку боротьбу із сусідами за право мати власну історичну пам'ять.

Для новопосталих держав Середньовіччя та раннього Модерну міф про походження відіграв, напевне, більшу роль, ніж для новочасних держав XIX – XX ст. Міф використовувався того-

часними панівними династіями та соціальними верствами для пояснення своїх виключних прав на територію та люд, що її населяв. Для сучасної української історичної науки, яка активно досліджує середньовічне державотворення в регіоні Центрально-Східної Європи, важливо зрозуміти вплив історичних міфів на світобачення тогочасних еліт і простолюдинів, з'ясувати, як пам'ять про минувшину впливала на сакралізацію влади, як формувалися історичні міфи, яке місце в зазначених процесах мала тогочасна державно-владна верхівка і церковні ієрархи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До висвітлення складних процесів творення історичних міфів у середньовічну і ранньомодерну добу долучилися низка вчених і культурних діячів. Необхідно виділити дослідження С. Плохія, Я. Грицака, Л. Нагорної, В. Гриневича, Л. Кармазіної та інших.

Постановка завдання. Метою статті є спроба визначити вплив міфів про походження і обраність на формування польських державницьких ідеологем упродовж X – XVII ст., з'ясувати, яку роль історичні міфи відіграли в процесі формування історичної імперської свідомості поляків та польської шляхти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші польські міфи про походження панівної династії сформувалися на основі поширеного в

Середньовічна спільного слов'янського міфу про трьох братів – Леха, Чеха та Руса. Згадки про перших міфічних правителів-першопредків трапляються ще в чеській хроніці Діліміла (XIV ст.). Джерелом формування першої версії про Чеха вчені вважають хроніки Козьми Празького, згодом міф увійшов до тексту хроніки Пулкави. Польська версія міфу вперше наведена в Великопольській хроніці. Кожен із братів поклав початок польського, чеського і руського народу. Однак у польській версії міфу Лех є старшим братом, а польський народ більш культурним і освіченим серед інших слов'янських народів. Після смерті Леха владу і країну успадковує його син Візімір, від якого походять і перші польські князі династії Пястів.

Міф про рід перших міфічних правителів Польської держави мав обґрунтувати особливе походження панівної династії. Тому в XII ст. це завдання виконав у своїй хроніці Галл Анонім. Він використав традиційний чеський міф про Пшемислідів і їх походження. За його версією, перший Пястгнєзненський князь Семовіт був сином селянина Пяста і селянки Ріпки. Землероба Пяста вибрав сам Бог за його справжні християнські риси характеру. Саме християнській династії Пястів вдалося об'єднати польські племена в єдину християнську державу. Завдяки Семовіту «династична кров досягла високого рівня благородства. У кожному новому поколінні нащадків Семовита відроджується природа предків, наділених Богом «природною владою» і особливим зв'язком із землею і народом» [3, с. 49].

Отже, перші слов'янські міфи про походження виконували функцію обґрунтування походження народу та права панівної династії на володіння землею та народом, який на ній проживає. Одним із найбільш значущих уявлень русичів, поляків, чехів про державну владу була впевненість в магічному зв'язку панівного роду й окремих його представників із ввіреною їм в управління землею. Ці зв'язки настільки міцні, що князь і земля являють свого роду нероздільне ціле. Від князя, який водночас був жрецем і магом, залежала родючість і процвітання землі. Вдалий правитель приносить вдачу і достаток своїм підданам. Необхідно зазначити, що в язичницьких уявленнях князь ще не єдиновладна одиниця. Він носій влади лише тому, що належить до роду, чийм священним даром вона є. Отже, влада неподільно і рівномірно розподіляється між усіма представниками панівного роду, а земля є так само неподільною, сакральною частиною, яка належить династії. У таких язичниць-

ких уявленнях про магічний зв'язок панівного роду і території держави, які взаємодоповнюють одне одного, лежать сакральні основи феномена «родового володіння» [7, с. 23].

Згодом первинний міф про походження зазнав змін. Він став все більше залежати не від фольклорних легенд і переказів, а від праць учених мужів, які готувалися, виходячи з потреб замовника. Замовником могли бути як одноосібні володарі – литовська династія Гедиміновичів, московська князівська гілка династії Рюриковичів, так і польський політичний народ – польська, литовська та руська шляхта.

Зміна наприкінці XIV ст. панівної в Польському королівстві династії Пястів на династію Ягелонів та поступове формування нової панівної соціальної верстви – шляхти спричинили поступову заміну міфу про Пястів на сарматський міф. Сарматизм мав замінити собою владу однієї династії на правління однієї соціальної верстви. Міф про Пястів не вписувався в нову форму правління тогочасної Польщі – шляхетську республіку з виборним королем на чолі. Міф відіграв свою історичну роль консолідації польських князівств в одну державу – Польське королівство, у XVI ст. міф залишився для обґрунтування давності Польщі та її народу. Однак він не використовувався для потреб тогочасної нової польської верхівки.

Ще в XIII – XIV ст., коли вже зародилося усвідомлення виняткової природи шляхетського стану, найкраще, що могли зробити хроністи, – це простежити його походження від Ноя, від Юлія Цезаря або від Олександра Македонського. Більшість дворян Польщі та Литви лише стверджували, що належать до правічної шляхти [1, с. 200]. Вони не могли довести своє шляхетське походження, бо не мали точної інформації та документів, які б дозволяли їм вважати себе окремим політичним народом. Шляхтичі потребували єдиного міфу, який би замінював стоси паперів, де містилася інформація про їхнє лицарське походження і родовід.

Середньовічна польська еліта явила світу ідею польського сарматизму. В основу міфу про сарматське походження польської, литовської та руської шляхти лягла етногенетична легенда про походження шляхти від «войовничих сарматів» – іранських племен, що контролювали степи Причорномор'я упродовж III ст. до н. е. – IV ст. н. е. Сама легенда поширилася в першій половині – середині XVI ст., а наприкінці XVI – на початку XVII ст. наповнилася політичним та ідеологічним

змістом. Тогочасній європейській еліті був притаманний пошук античного коріння своїх предків і свого народу. Не була винятком і еліта Речі Посполитої. Шляхта шукала свого місця в давньоримській та давньогрецькій системі координат, модернізуючі старі міфи та легенди, наповнюючи їх новим змістом і сюжетами. Походження поляків (шляхти) від античних народів у польських хроністів XVI ст. не викликало жодних сумнівів. Вони формували власними працями історичний національний портрет політичного народу – шляхти, приписуючи їй риси, притаманні грекам. Ст. Ожеховський у 60-ті рр. XVI ст. наголошував на тому, що «ми успадкували достоїнства греків, тому що за прикладом греків пануємо в науках, нагороджені їхніми чеснотами і швидкі у своїх речах і мужні в поступках <...>. Наш народ славиться помірністю, красою <...>. Мистецтва і володіння словом ми запозичили з Афін, а красу і порядок – зі Спарті. Таких предків мала наша Вітчизна» [3, с. 52].

Устрій шляхетської демократії сарматська ідеологія тлумачила як спадщину «вільних сарматів»; ідеалом «справжнього сармата» був воїн – захисник батьківщини й «золотих вольностей»; «країна сарматів», тобто Річ Посполита, уявлялася як передній край європейського християнського світу – «передмурів'я християнства». Саме виконання Річчю Посполитої історичної ролі захисника християнської Європи зумовлювало і наявність у ній особливого шляхетського стану (народу), що як колективний суверен вільно обирає собі верховного правителя (короля) та керує державою згідно із принципами шляхетської рівності та братерства. Обсяг прав і вольностей, які мала користувалася сарматська еліта, створював підстави для формування уявлень про державний лад Речі Посполитої, як про найдосконаліший в Європі, такий, що не потребував жодних змін і доповнень [4, с. 250].

Державно-політичний лад Речі Посполитої освячений Богом, Бог особливо опікає Річ Посполиту і її народ (шляхту), яка править у державі. Римо-католицька церква та її священство – оплот Божої волі, її головні виконавці на землі. Ідеальна держава – це держава, де панує воля шляхтича-сармата і римо-католицької церкви. Король є лише одним із братів-сарматів, він не може бути господарем-вотчинником. Його обирають брати-шляхтичі і дозволяють вирішувати державні справи, втілюючи в життя волю його братів-шляхтичів.

Сарматський міф став основою для формування поліетнічної еліти Речі Посполитої.

Завдяки йому Річ Посполита зберігала єдність багатоетнічного і поліконфесійного суспільства, формуючи з литовської і русинської еліти сполонізовану шляхту – частину польського політичного народу. Посилання на сарматські витоки, що дозволяло раз за разом актуалізувати любов до свободи й готовність ціною життя боротися з будь-якими формами тиранії, було притаманне предкам-сарматам польської, руської та пруської шляхти [2, с. 118].

Сарматизм відіграв наприкінці XVI ст. роль консолідуючої легенди. Його консолідуючий характер яскраво відображено у творі Шимона Старовольського «Сарматські войовники», де автор поєднав історію і перемоги полянського князя Мешка, його сучасника князя київського Володимира Великого, польських та русинських князів, витворивши спільну історію «Сарматії» та «сарматського народу» поляків і русинів [2, с. 119]. Ш. Старовольський зарахував до сарматського воїнства ватажків українського козацтва: Остафія Дашковича, Гаврила Голубка, Григорія Лободу та Петра Конашевича-Сагайдачного.

У нарисах Ш. Старовольського про козацьких ватажків увагу привертає не так безпечелічне зарахування їх до людей низького, нешляхетського походження, як готовність вмістити саме таких осіб – православних русинів-нешляхтичів – до «пантеону» польських героїв, до якого в книжці не увійшли навіть польські королі [5, с. 224].

Олександр Гваньїні у своєму «Описі Європейської Сарматії» цілком підтвердив думки розробників сарматизму – Яна Длугоша, Мартина Бельського, Мартина Кромера, С. Оріховського-Роксолана, які називали Річ Посполиту новою Сарматією, а її шляхту – потомками давніх кочівників. Описуючи Поділля, Волинь, автор порівнював їх із легендарною Аркадією, де начебто існували медові береги та молочні ріки. Так само яскраво він описував Київ: «найдавніше й найславніше місто», «найчудовіші палаци» тощо – майже «нова Троя» [6, с. 13].

В ідеологічній системі сарматизму руську шляхту було трактовано як рівноправний складник у державній будівлі Речі Посполитої, що й було зафіксовано в руській версії цієї ідеології. Відповідно до неї, саме руська гілка сарматів – роксолани – стояла біля витоків цілого «сарматського світу», а столиця «імперії русів» – Київ – сприймався як місце, де розпочато історію «європейської сарматії» [4, с. 250].

Із часом набув поширення і «побутовий сарматизм», що проявлявся в патріархальній простоті

житла, екзальтованій гостинності, поховальних обрядах, портретному малярстві тощо [2, с. 80]. «Освідчений сармат» наприкінці XVIII ст. означав польського патріота з філософією Просвітництва, що із глибокою повагою ставився до старовинних звичаїв. Мода на французьку шпагу та одяг змінилася на кунтук і польську шаблю [6, с. 14].

Одним із найяскравіших проявів сарматизму стала річпосполитська геральдика, витворена упродовж другої половини XV – першої половини XVII ст. з різноманітних складників, головними з яких були середньовічна польська та руська геральдичні системи [4, с. 251]. На відміну від тогочасних середньовічних європейських держав, де герби передбачалися для окремих родів або окремих осіб, у Польщі герб належав шляхетській родовій спорідненості, а шляхтич ототожнював себе з ним. Під час вибору герба, девізу й емблеми шляхтич створював власну легенду, яка обґрунтовувала походження його роду та вибір шляхетських атрибутів.

У першій половині XVII ст. сарматизм досяг свого розквіту, перетворившись на всеосяжний шляхетський світогляд та спосіб життя, що втілювалося в численних творах літератури та художнього мистецтва. Зокрема у так званому сарматському портреті, що відтворював образ homo militans (людини-воїна). Це підкреслювало військовий характер панівного стану, його світогляд, заснований на засадах патріотизму, військової доблесті та звитяги [4, с. 250].

Отже, поява в XVI ст. сарматського міфу була реалією і тогочасної політичної ситуації в Центрально-Східній Європі. Політична катастрофа Угорщини, ослаблення Чехії та наступ Московського князівства на Велике князівство Литовське висувала на перші ролі в регіоні Польське королівство, яке після об'єднання з Великим князівством Литовським перетворилося на наймогутнішу державу регіону. Еліта Речі Посполитої відчувала себе втіленням держави та її величі, від неї залежала не лише доля Речі Посполитої, але й частково – інших країн регіону. Це давало їй право говорити про своє походження від легендарного Яфета, а не від «підлого Хама», як інші соціальні верстви польсько-литовської держави. Нащадки сарматів отримали право на історичну державницьку експансію на народи Центрально-Східної Європи.

Усередині XVII ст., з початком Хмельниччини, сарматський міф набув нових ідеологічних змін. Польська шляхта виступала вже не просто захисником християнства, а головним щитом римо-католицької церкви, проти турок, татар, а також православних схизматів – українських козаків і московитів. Новий сарматизм другої половини XVII ст. передбачав ксенофобське ставлення до московитів, шведів, пруссаків, козаків і русинів, православних, лютеран та мусульман. Сарматизм наповнили постулати ультракатолицизму з їхньою ненавистю до іновірців і намаганням поширити на них римо-католицьку віру. У книжці Ш. Старовольського «Правий рицар», виданій 1648 р., видно зміни в ставленні автора до раніше звеличених ним православних сарматів. Ш. Старовольський поділяє всіх християнських рицарів на три групи: «правих», тобто римо-католиків; еретиків, тобто протестантів; схизматиків, тобто православних. Схизматиків він називає відступниками та «головними неприятелями». У новій праці Ш. Старовольського різноконфесійний рицар-сармат перетворюється на одноконфесійного (римо-католика) рицаря-поляка, а характерним для раннього сарматизму є погляд на Річ Посполиту як передмур'я римо-католицизму [5, с. 225]. Роксолани-русини стають головними ворогами польських сарматів, які не поступаються своїми гріховними помислами одвічним ворогам – мусульманам.

Висновки. Отже, у середині XVI ст. в Польщі постала нова соціальна верства – шляхта. Будучи наймолодшою соціальною верствою Польщі, шляхта прагнула історично зістарити себе, явити світу новий історичний родовід, який виводить її від легендарних сарматських племен і пов'язаний з історією античного світу. Міф мав дозволити шляхті, яка перебрала на себе функцію політичного народу і вимагала повного домінування в політичному, соціально-економічному та культурному житті тогочасного польського суспільства, організувати державу для задоволення власних потреб. Польща мала стати, за висловом Нормана Дейвіса, «шляхетським раєм».

Сармати, які на початку виступали предками польського народу, вже в другій половині XVI ст. стали предками політичного польського народу – польської шляхти, яка об'єднала в собі рицарські роди польської, литовської та руської знаті.

Список літератури:

1. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. К.: Ви-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
2. Камінський С. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. К.: Наш час, 2011. 263 с.
3. Лескинен М. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой. М.: Институт славяноведения, 2002. 178 с.
4. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. К.: Темпора, 2011. 422 с.
5. Плохій С. Наливайкова віра: козацтва релігія в ранньомодерній Україні. К.: Критика, 2006. 493с.
6. Потоцький В., Семененко В. Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі. Х.: ВД «Школа», 2014. 672 с.
7. Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. К.: Наукова думка, 1992. 224 с.

**ПОЛЬСКИЕ СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ МИФЫ И ИХ РОЛЬ
В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ПОЛЬСКОГО ГОСУДАРСТВА X – XVIII ВЕКОВ**

В статье предпринята попытка проанализировать особенности появления в X в. исторических мифов о происхождении правящей польской династии Пястов и их использование для консолидации Польского государства, а также рассматриваются причины отказа в XIV в. от существующего мифа и его замена мифом о сарматизме. Отдельные сюжеты статьи рассматривают роль сарматизма в формировании польской государственной модели управления XVI – XVII вв. и влияния сарматизма на формирование исторических мифов украинцев.

Ключевые слова: сарматизм, исторический миф, историческая память, Польша, Русь-Украина.

**POLISH MEDIEVAL HISTORICAL MYTHS AND THEIR ROLE
IN THE POLITICAL LIFE OF THE POLISH STATE IN XTH – XVIII CENTURY**

An attempt to analyze the features of appearance in Xth century of historical myths about the origin of the ruling Polish Pyasts dynasty and using them for consolidation of the Polish State is done in the article, and also reasons of refusing from an existed myth in XIVth century are examined, and its replacement by a myth about sarmatism. The separate plots of the article examine the role of sarmatism in forming of the Polish state case in frame of XVIth – XVIIth century and its influence on forming Ukrainians historical myths.

Key words: sarmatism, historical myth, historical memory, Poland.

Погромський В.О.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРНА ПРЕСА КАНАДИ ПРО ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ У РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІКАХ ЗА ЧАСІВ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ

У статті аналізується стан української діаспорної преси Канади на початку 20-х рр. ХХ ст. у контексті висвітлення розгортання діяльності Американської адміністрації допомоги на теренах колишньої Російської імперії, що опинилися під контролем більшовиків. Діяльність Американської адміністрації допомоги була пов'язана із наданням допомоги голодуючому населенню Радянської Росії й інших радянських республік за часів голоду 1921–1923 рр. В українській діаспорній періодиці мала місце досить значна інформаційна компанія з висвітлення діяльності Американської адміністрації допомоги. Основним осередком друку україномовних газет у Канаді стало місто Вінніпег, де виходило п'ять періодичних видань. Перше згадування про діяльність Американської адміністрації допомоги на підконтрольній більшовикам території з'явилося в україномовній пресі Канади на початку серпня 1921 р., і з кожним наступним місяцем контент, що стосувався Американської адміністрації допомоги, мав тенденцію до збільшення. Українські діаспорні видання Канади відіграли значну роль у справі інформування української громади Північної Америки щодо подолання голоду 1921–1923 рр. Сьогодні відомості, наявні в цих інформаційних виданнях, є цінним джерелом у галузі дослідження діяльності американських філантропічних організацій за часів голоду 1921–1923 рр. у Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

Ключові слова: Американська адміністрація допомоги (АРА), голод 1921–1923 рр., україномовна преса Канади, допомога голодуючим, українська діаспора Канади.

Постановка проблеми. Початковий період панування більшовиків на територіях колишньої Російської імперії був насичений різноманітними утопічними політико-економічними експериментами. Ці радикальні нововведення були зумовлені доктриною побудови комунізму та розбудови класового суспільства, а також революційною доцільністю. Значна кількість цих експериментів мала вкрай негативний характер. Все це, разом із несприятливими погодно-кліматичними умовами на значній території губерній, призвело до розгортання масштабної катастрофи – голоду 1921–1923 рр. Особливістю боротьби з голодом і його наслідками була допомога світової спільноти та міжнародних гуманітарних організацій. Серед них особливе місце належить Американській адміністрації допомоги (American Relief Administration (далі – АРА)), яку очолював Герберт Кларк Гувер, який надалі став 31 Президентом Сполучених Штатів Америки (далі – США).

Досить уважно за подіями у країні рад стежила діаспорна спільнота. Значною активністю відзначалася українська емігрантська громада

в Канаді. З огляду на компактність проживання українців у Канаді, їхню згуртованість і організованість, діаспора Канади мала у своєму розпорядженні декілька періодичних видань, які активно висвітлювали діяльність допомогових організацій із подолання голоду 1921–1923 рр., особливу увагу приділяючи діяльності АРА на більшовицьких теренах.

Саме цим фактом зумовлено вибір теми наукового пошуку запропонованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи історіографічний доробок, варто наголосити на тому, що в поданому формулюванні наукова проблема не була досліджена як вітчизняними науковцями, так і закордонними істориками.

Значення української діаспорної періодици як джерела дослідження діяльності філантропічних організацій за часів голоду 1921–1923 рр. згадується лише контекстно, у межах більш широких досліджень. Однією з основних робіт, присвячених висвітленню й оприлюдненню інформації, що містилася в українських газетах Канади, є збірка документів, упорядкована представником діа-

спорної історичної школи Канади Романом Сербіним «Голод 1921–1923 рр. і українська преса в Канаді» [1]. У ній автор не акцентує окремої уваги на діяльності Американської адміністрації допомоги. Він не виокремлює та не консолідує періодичні джерела в цьому ракурсі. Ще одна публікація, що опосередковано згадує діяльність АРА, яка висвітлювалася діаспорною періодикою в Канаді, є науково-популярна стаття Ігоря Бігуна «На поміч рідній землі. Голод 1921–1923 рр. і українська преса Канади» [2]. Основним її недоліком є саме науково-популярність і відсутність чітких посилань на використані в тексті джерела.

Постановка завдання. Основним завдання представленої наукової публікації є аналіз матеріалу, присвяченого діяльності Американської адміністрації допомоги, на сторінках україномовних періодичних видань Канади 20-х років ХХ ст. Основний акцент робиться на газети 1921 р. видання.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто зазначити, що осередком друку періодичних видань українців у Канаді стало місто Вінніпег. У міжвоєнний період тут концентрується українська діаспорна інтелігенція. Після Першої світової війни в Канаді налічувалося 5 основних діаспорних часописів. Ці газети мали різне політичне забарвлення та подавали ворогуючі між собою ідеологічні та світоглядові позиції. Чотири газети належали до проукраїнського національного середовища. Вони друкувалися раз на тиждень: у вівторок виходив «Канадійський ранок», у середу «Канадійський українець» і «Український голос», а в четвер – загальногромадський «Канадійський фермер». Їх єднало вороже ставлення до радянської влади на підконтрольних більшовикам територіях колишньої Російської імперії.

Часопис «Українські робітничі вісті» мав про-радянську позицію, він виходив двічі на тиждень. Ці видання виходили українською мовою. Досліджуючи україномовну пресу Канади, необхідно зазначити її насиченість фактами про голод 1921–1923 рр. Інформацію досить часто передруковували із провідних газет США, які активно насичували свої сторінки відомостями про діяльність АРА на підконтрольних більшовикам територіях, публікували відомості зі звітів міжнародних і українських гуманітарних організацій та установ, повідомлення радянських і західних урядів, репортажі радянських журналістів, особисті листи від емігрантів, що мали родичів на ворожих голодом територіях, і свідчення емігрантів, яким вдалося вирватися з голодуючих регіонів.

Однею з перших згадок у канадській діаспорній пресі була інформація про те, що перед подальшою дискусією щодо обсягів допомоги та її видів голова АРА Герберт Гувер зажадав від більшовиків негайного звільнення всіх громадян США, що були ув'язнені в радянській Росії. Ця замітка виходить у газеті «Українські робітничі вісті» від 3 серпня 1921 р. [3]. У цьому ж номері було надруковано умови, за якими АРА погоджувалася на роботу в більшовицькій Росії [4]. З'являються в канадській пресі перші відомості і про переговори між представником АРА Уолтером Брауном із представниками більшовиків у Ризі [5].

Одразу після укладання Ризької угоди між радянською Росією й Американською адміністрацією допомоги діаспорний часопис Канади «Українські робітничі вісті» зазначає: «Договір між США та Росією підписано. З російської сторони підпис поставив Максим Літвінов, від представників АРА – Волтер Браун» (укр.) [6]. Газета «Український голос» від 31 серпня 1921 р. містить першу згадку в канадській діаспорній пресі про початок діяльності АРА в Росії та надання конкретної допомоги, починаючи із 24 серпня: «<...> Першу поміч у харчах для голодної Росії вислано <...> Тисячу тон різних харчів вислано до Петрограда, 2 500 тон – до Москви для подальшого відправлення в Поволжя. Разом із допомогою до Росії вирушило 30 осіб персоналу АРА» (укр.) [7]. У середині вересня з'являються відомості про відкриття першої їдальні АРА в Петрограді: «9 вересня 1921 р. організовано харчування 200 дітей Петрограда. Харчування складалося з рисового пудингу, какао та білого хліба» (укр.) [8].

Ще одна україномовна канадська газета «Канадський фермер» у номері від 27 жовтня 1921 р. повідомляє про відкриття перших їдалень АРА в Петрограді, Москві, Самарі й основних містах Поволжя [9]. У цьому ж номері газети було надруковано докладну інформацію щодо розгортання через мережу складів АРА програми відправки речових і харчових посилок для нужденних у голодуючі регіони. Українську громаду Канади було поінформовано, що не обов'язково самостійно купувати та відправляти посилку, варто лише сплатити вартість вмісту пакунка, що становив 10, 20, 30, 40 чи 50 доларів США, та надати інформацію про отримувача та його адресу. Виходячи з наданої суми, формувався пакунок, який або доставлявся на адресу отримувача, або його можна було забрати особисто на складах, що працювали в Петрограді, Москві, Самарі, Сибірську, Саратові, Києві та в Одесі. Єдиною осо-

бливістю такої схеми було те, що чверть коштів направлялася на гуманітарну підтримку голодуючих. Якщо ж протягом 90 днів посилку не вдавалося вручити або адресат не проживав за вказаною адресою, то кошти поверталися в повному обсязі відправнику [10].

Таку інформацію щодо можливості відправки посилок у голодуючі регіони розмістила на своїх сторінках і прокомуністична газета «Українські робітничі вісті». Уточнюючи, що сплата вартості посилок здійснюється переказом – «фуддрафтсом» вартості посилок на адресу штаб-квартири АРА. Також було розміщено більш широкий перелік населених пунктів, де розташовані склади для видачі посилок – «В Україні: Київська губернія – Біла Церква, Бердичів, Білополе, Богуслав, Черкаси, Ільниці, Київ, Козятин, Лисянка, Липовець, Маринівка, Нові Прилуки, Погребисьце, Радомшель, Шпола, Сквіра, Самгородок, Сміла, Тараща, Умань, Вишнівка, Звенигородка. Подільська губернія – Бершад, Брацлав, Чорний Острів, Гайсан, Каменець-Подільський, Літин, Межибож, Могилев-Подільський, Немирів, Полонне, Проскурів, Шпиків, Стражівка, Томашпіль, Тульчин, Вінниця, Жмеринка. Чернігівська губернія – Чернігів та Ніжин. Волинська губернія – Ізяслав, Кошельні, Новгород-Волинський, Овруч, Славочна, Староконстантинів, Житомир. На території інших губерній України – Бахмут, Балта, Херсон, Миколаїв, Харків, Кременчук, Луганськ, Первомайськ, Полтава, Тирасполь, Єлисаветград, Катеринослав, Юзівка (сучасний Донецьк). На території Білорусі – Бобруйськ, Борисів, Ігумень, Гомель, Мінськ, Мозир, Полоцьк, Луцьк, Вітебськ» (укр.) [11].

Висновки. Такими були відомості про діяльність АРА, розміщені в канадській україномовній діаспорній пресі за 1921 р.

Варто зазначити, що 1921 р. став роком, коли Американську адміністрацію допомоги було допущено для роботи на територіях, контрольованих більшовиками, розгортання її діяльності супроводжувалося певними перепонами з боку радянського бюрократичного апарату, досить ворожим ставленням представників регіональної влади. Ігри в «незалежність» з боку уряду радянської України призвели до того, що в 1921 р. АРА не мала можливості повноцінно надавати допомогу нужденним українцям. Однак було розгорнуто програму з відправки речових і харчових посилок з утворенням значної мережі складів, де їх можна було отримати. Те ж саме стосувалося і діяльності в радянській Білорусі, де основні зусилля АРА були спрямовані на посилкову кампанію, підтримку біженців із голодуючих регіонів Росії та надання медичної допомоги.

Канадська україномовна преса в процесі висвітлення гуманітарної місії АРА фактично поділилася на два табори – один був представлений виданнями патріотичного забарвлення, які вкрай скептично ставилися до більшовиків, інший табір фактично був прокомуністичним – це стосувалося газети «Українські робітничі вісті». У цьому виданні інформація, що передруковувалася з радянської преси, фактично ніколи не підлягала критичному осмисленню. Загалом, українські діаспорні видання Канади відіграли значну роль у справі інформування української громади Північної Америки про подолання голоду 1921–1923 рр. На даний час відомості, що наявні в цих інформаційних виданнях, є цінним джерелом щодо дослідження діяльності американських філантропічних організацій за часів голоду 1921–1923 рр. у Союзі Радянських Соціалістичних Республік.

Список літератури:

1. Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ, 1992. 704 с.
2. Бігун І. На поміч рідній землі. Голод 1921–1923 рр. і українська преса Канади. Українська правда. Історична правда. Канадіана. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/2/149578/>.
3. Росія прийняла пропозиції Гувера. Українські робітничі вісті. Канада, Вінніпег. 1921. 3 серпня.
4. Условія Гувера. Українські робітничі вісті. Канада, Вінніпег. 1921. 3 серпня.
5. З країни пошести і голоду. Канадський українець. Канада, Вінніпег. 1921. 10 серпня.
6. Договір між Америкою і Росією в справі несення помочі голодуючим підписано. Українські робітничі вісті. Канада, Вінніпег. 1921. 24 серпня.
7. Перша поміч для голодуючих Росії. Український голос. Канада, Вінніпег. 1921. 31 серпня.
8. Перша американська пожива для дітей в Петрограді. Українські робітничі вісті. Канада, Вінніпег. 1921. 14 вересня.
9. З допомогою акції в Європі. Канадський фермер. Канада, Вінніпег. 1921. 27 жовтня.
10. Посилка харчів в Росію. Канадський фермер. Канада, Вінніпег. 1921. 27 жовтня.
11. Посилка харчових посилок до рад. України і сов. Росії. Українські робітничі вісті. Канада, Вінніпег. 1921. 30 листопада.

УКРАИНСКАЯ ДИАСПОРНАЯ ПРЕССА КАНАДЫ О НАЧАЛЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АМЕРИКАНСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ ПОМОЩИ В СОВЕТСКИХ РЕСПУБЛИКАХ ВО ВРЕМЕНА ГОЛОДА 1921–1923 ГОДОВ

В статье анализируется состояние украинской диаспорной прессы Канады в начале 20-х гг. XX ст. в контексте освещения развертывания деятельности Американской администрации помощи (АРА) на территориях бывшей Российской империи, которые оказались под контролем большевиков. Деятельность Американской администрации помощи была связана с оказанием помощи голодающему населению Советской России и других советских республик во времена голода 1921–1923 гг. В украинской диаспорной периодике развернулась значительная информационная компания по освещению деятельности Американской администрации помощи. Основным центром печати украиноязычных газет в Канаде стал город Виннипег, где печаталось пять периодических изданий. Первое упоминание о деятельности Американской администрации помощи на подконтрольной большевикам территории появилось в русскоязычной прессе Канады в начале августа 1921 г., и с каждым последующим месяцем информация, касающаяся Американской администрации помощи, имела тенденцию к увеличению. Украинские диаспорные периодические издания Канады сыграли значительную роль в деле информирования украинского общества Северной Америки о шагах по преодолению голода 1921–1923 гг. Сегодня сведения, имеющиеся в этих информационных изданиях, является ценным источником в области исследования деятельности американских филантропических организаций во времена голода 1921–1923 гг. в Союзе Советских Социалистических Республик.

Ключевые слова: Американская администрация помощи (АРА), голод 1921–1923 гг., украиноязычная пресса Канады, помощь голодающим, украинская диаспора Канады.

UKRAINIAN DIASPORA PRESS OF CANADA ABOUT THE BEGINNING OF THE ACTIVITY OF THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION IN SOVIET REPUBLICS IN THE TIME OF THE FAMINE 1921–1923

The article analyzes the state of the Ukrainian Diaspora press in Canada in the early 20s. XX century, in the context of coverage of the beginning of the American Relief Administration in the territory of the former Russian Empire, which was under the control of the Bolsheviks. The ARA was related to helping the starving population of Soviet Russia and other Soviet republics during the famine of 1921–1923. It is worth noting quite a significant information company on the coverage of the activities of the ARA that took place in the Ukrainian Diaspora periodicals. The main center for printing Ukrainian-language newspapers in Canada was the city of Winnipeg, which published five periodicals. The first mention of the activities of the ARA on the territory controlled by the Bolsheviks appeared in the Ukrainian-language press of Canada in early August 1921 and with each subsequent month the content related to assistance from the ARA tended to increase. The Ukrainian Diaspora periodicals of Canada played a significant role in informing the Ukrainian society of North America about the state of affairs in overcoming the famine of 1921–1923. Today the information available in these newspapers is a valuable source in the field of research activities of American philanthropic organizations during the famine of 1921–1923 in the republics of the USSR.

Key words: American Relief Administration, ARA, famine of 1921–1923, Ukrainian-language press in Canada, assistance Ukrainian Diaspora in Canada to starving people in USSR.

Савчук А.А.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

КВІТНЕВА ПРОГРАМА 1858 РОКУ, ТА ЇЇ МІСЦЕ В ПРОЦЕСІ ПІДГОТОВКИ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Мета статті полягає в характеристиці Квітневої програми 1858 р. Особливо акцентовано увагу на діяльності Головного комітету із селянської справи. У дослідженні характеризується вплив його рішень на результати підготовчого процесу Селянської реформи 1861 р. в Росії. Автор висвітлює основні положення Квітневої програми й умови її ухвалення. Окремо зроблено аналіз ефекту проголошення програми в середовищі російського дворянства.

Ключові слова: Селянська реформа 1861 р., Росія, Головний комітет із селянської справи, Квітнева програма 1858 р., кріпацтво.

Постановка проблеми. Селянська реформа 1861 р. впродовж тривалого часу не втрачає своєї актуальності. Серед широкої проблематики реформи є і малодосліджені епізоди, зокрема, подробиці її підготовчого етапу. Тому головне завдання статті полягає в узагальнюючій характеристиці Квітневої програми 1858 р. як важливого кроку на етапі реалізації реформи та політичної боротьби у вищих ешелонах влади Російської імперії, що розпочалася після її проголошення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Рівень охоплення проблематики реформи 1861 р. надзвичайно високий, більшість її аспектів досліджено істориками. Не є винятком і робота Головного комітету із селянської справи. Загальна характеристика діяльності Комітету наявна в працях російських [6], українських [7] і закордонних [5] учених, але досліджень, що мають на меті детальне висвітлення ключових аспектів його роботи, зокрема, боротьби навколо Квітневої програми, недостатньо.

Постановка завдання. Метою дослідження є детальне вивчення основних положень Квітневої програми, аналіз умов та наслідків її ухвалення і реакції російського дворянства на неї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після опублікування рескриптів і у зв'язку з визнанням гласності підготовки реформи Секретний комітет 1857 р. став Головним комітетом із селянської справи. Розпорядження Олександра II про це перейменування було оприлюднено в Указі сенату від 18 лютого 1858 р. Склад Комітету не змінився.

Паралельно із цієї подією у вищих ешелонах влади імперії почали виявлятися протиріччя

щодо вирішення селянського питання. Зіткнулися дві позиції: Міністерства внутрішніх справ і власне Головного комітету. 30 грудня 1857 р. С. Ланський представив до Секретного комітету записку із пропозицією дозволити публікувати в «Журналі Міністерства внутрішніх справ» статті, «що можуть поступово знайомити публіку з майбутнім новим порядком» [1, с. 53]. Секретний комітет 3 січня 1858 р. постановив доручити міністрові внутрішніх справ «скласти та подати Комітету проект циркулярного відношення до начальників губерній і губернських предводителів дворянства, де були б ясно висловлені мета і бажання уряду щодо задуманого ними звільнення кріпосного стану» [1, с. 57]. 22 січня С. Ланський розіслав проект циркуляра всім членам Секретного комітету. Цей проект не був затверджений і дав початок тривалій боротьбі за нову програму реформи, яка завершилася лише 4 грудня 1858 р. У проекті міністра внутрішніх справ виділялися три головних питання: 1. Про розподіл землі. В Інформації про устрій майбутніх поземельних відносин говорилося: «Сутність законів на цей предмет повсюдно полягає в тому, що за дворянами визнано право власності, а селянам надано частково право користування землею, частково право викупу земельних ділянок» [1, с. 57]. Зауважимо, що тут ідеться не про садибну осілість, а взагалі про земельні ділянки. Також показовим тут є те, що вперше в офіційному документі Міністерства внутрішніх справ досвід європейських країн було визнано таким, що заслуговував на увагу. 2. Про вотчинну владу поміщиків і нову організацію сільської адміністрації. На час

перехідного періоду, тривалість якого не повинна перевищувати 12 років, зберігалася вотчина влада поміщиків, «хоча і отримує законну визначеність» [1, с. 57], а селяни «залишаються кріпкими землі» [1, с. 57]. Ці пункти, фактично, були першими провісниками майбутньої земської реформи, що стала прямим викликом у зв'язку зі скасуванням кріпосного права. Ці принципи положення проекту циркуляра за змістом відрізнялися від «основних засад» рескриптів, хоча міністр надавав їх як «роз'яснення» вже відомих дворянству рішень уряду. 3. Про Губернські комітети. У проекті циркуляра зазначалося, що «ім довіряється, між іншим, обговорення питання про участь іншого стану, яке не матиме своїх представників», тому «уряд доручає інтереси селян начальнику кожної губернії і двом місцевим дворянам-поміщикам за його призначенням» [1, с. 58]. У проекті було підтверджено повсюдну обов'язковість викупу садиби й обережно висловлено незгадувану раніше в рескриптах ідею стосовно викупу польового наділу.

Проект циркуляра демонстрував першу реакцію імперської влади на розмежування консервативного та ліберального дворянства. Міністерство внутрішніх справ обрало позицію протистояння прагненням московського дворянства позбавити селян права викупу їхньої садибно-осілої та підтримало пропозицію тверських лібералів щодо поширення викупу на польові наділи.

Проте після розгляду циркуляра на засіданні 25 січня із проголошенням своєї позиції не забарився і Секретний комітет: проект С. Ланського визнаний невідповідним, подальша робота над ним була передана Д. Блудову, М. Муравйову, К. Чевкіну й Я. Ростовцеву. Саме останній і підготував новий проект, який було оприлюднено 17 лютого. Але цей варіант циркуляра фактично нічим не доповнював засади, викладені в рескриптах, і тому Олександр II велів С. Ланському підготувати загальну програму для Губернських комітетів.

Робота над цією програмою проводилася в заснованому 4 березня 1858 р. Земському відділі Міністерства внутрішніх справ. Серед повноважень Земського відділу були «попереднє обговорення і обробка всіх справ із питань земської-господарського устрою імперії» [2, с. 67], тобто підготовка селянської реформи. Сюди надходили матеріали Губернських комітетів, донесення начальників губерній і предводителів дворянства про селянські заворушення. Незмінним членом Земського відділу став взятий до Міністерства в грудні 1857 р. Яків Олек-

сандрович Соловйов, який зарекомендував себе людиною ліберальних поглядів.

Вже 17 березня 1858 р. в Земському відділі було підготовлено «Проект плану робіт, передбачених дворянським Губернським комітетом з улаштування селянського побуту». Проект налічував 6 глав, які містили програмні настанови та головні ідеї загального для всіх губерній положення. Перша, основна глава стосувалася земельного питання. На відміну від рескрипту, в якому поміщикам гарантувалося збереження права власності на землю, у проекті селянські наділи планувалося залишити або в громадському користуванні, або в общинній власності. Також у програмному документі Міністерства вперше порушувалося питання про розміри селянського землекористування та з'явилося формулювання «звичайний наділ» із роз'ясненням, що він включає орні, сінокісні та лісові землі. Ще раз, як у незатвердженому проекті циркуляра, підкреслюється думка про поширення викупу на польові ділянки. У четвертому розділі йшлося про поділ всіх поміщицьких маєтків на сільські товариства та створення волостей і волосних судів. І, зрештою, у шостому розділі порушено питання про механізм реалізації реформи. Це або «взаємна згода між власниками і селянами» [2, с. 70], або рішення тимчасових комісій, що представляли би інтереси селян. Отже, вносився абсолютно новий елемент – участь самого селянства в місцевих установах.

Даний проект став черговим етапом і черговою жертвою боротьби ліберальних і консервативних кіл у Головному комітеті. Робота представників Міністерства внутрішніх справ була піддана критиці, задачу підготовки програми для Губернських комітетів було передано Я. Ростовцеву. У новій редакції документ було затверджено Головним комітетом і схвалено Олександром II. За підписами автора, а також С. Ланського і М. Муравйова, «Програма занять Губернських комітетів» була надрукована 21 квітня. Як і рескрипт, вона була обов'язковим документом для комітетів.

Квітнева програма була кроком вперед порівняно з рескриптами, значно розширивши компетенцію Губернських комітетів. Передбачалося три періоди їхньої діяльності. Перший, 6-місячний, – складання проектів на підставі урядових рішень; другий – реалізація затверджених проектів; третій – «накреслення проектів спільного сільського статуту» [8, с. 167–168], який би визначив новий устрій пореформеного села. Губернським дворянським комітетам передавалися не тільки підготовка, а й реалізація реформи. Проте в умовах,

коли більшість дворянства було досить вороже налаштованим щодо реформи та домагалася збереження повного, нероздільного права власності на всю землю, це могло призвести до далекосяжних наслідків і вплинути на зміст реформи та шляхи подальшої аграрної еволюції.

Квітнева програма вирішувала питання форми для проектів Губернських комітетів, надаючи зразок, що складалася з 10 глав, але сам зміст рішення земельного питання викладений у ній був іще більш розпливчато, ніж у рескрипті. Контекст програми не виключав безземельного звільнення селян після зобов'язаного періоду. Із введенням трьох періодів діяльності Губернських комітетів остаточне рішення питання про майбутній статус відносин на селі передавалося самим поміщикам. Сам Я. Ростовцев, як свідчить проект програми за його підписом, не мав на увазі безземельне звільнення селян. У проекті говорилося: «Орні, сінокісні та інші поземельні угіддя розділяються раз і назавжди під час введення нового положення» [1, с. 87]. Але в затвердженому варіанті Програми це положення не збереглося.

Під безпосереднім впливом Квітневої програми ухвалені та розіслані начальникам губерній разом із двома циркулярами від 16 травня 1858 р. [8, с. 172–181] «основні засади» про устрій сільських товариств і волостей, про повітове управління та поліції, про заснування мирових суддів (надалі перейменовано в мирових посередників). Стверджувалося повне панування поміщика над органами селянського управління, його вотчинна влада. Інститут мирових суддів розглядався в цей час як частина механізму реалізації реформи. Його компетенція обмежувалася вирішенням спірних справ між поміщиками та селянами за реалізації затвердженого для кожної губернії окремого положення. Введення цих положень у дію, згідно із Квітневою програмою, покладалося на дворянські комітети.

Наступним кроком Комітету, що став наслідком ухвалення Квітневої програми для Губернських комітетів, був Проект повсюдного створення в Росії генерал-губернаторств, розроблений укладачами програми – Я. Ростовцевим і таємним радником М. Позеном. Цей внутрішній зв'язок двох програмних документів позначився в листі М. Позена Я. Ростовцеву від 2 травня 1858 р. [3, с. 59–63], в якому дається оцінка ухваленій Квітневій програмі та намічається план подальшої співпраці.

М. Позен вважав, що затверджена урядом програма відступила від початкового задуму, а пере-

робки відняли «половину її гідності» [3, с. 60]. Обурило поміщика те, що в ній не визначено термін зобов'язаного періоду (який раніше встановлювався на 28 років), а також збереження за селянами права викупу садиби і після закінчення зобов'язаних відносин. «Такого посягання на власність дворян государ, вірно, не допустить» [3, с. 60], – писав таємний радник, зауважуючи, що «програма і в теперішньому вигляді надзвичайно полегшує перебіг занять Губернських комітетів» [3, с. 60]. Він ставив у цьому листі перед Я. Ростовцевим нове завдання – утворити на період реалізації реформи тимчасову військово-адміністративну владу на місцях в особі генерал-губернаторів, по одному на дві або три губернії. «Власне у селянському питанні треба доставити їм владу вживати всіх заходів, які виявляться необхідними» [3, с. 62], – наставляв М. Позен. На короткий термін розрахунки його виправдалися. Я. Ростовцев незабаром подав Олександрю II записку про генерал-губернаторів, ще деякий час Квітнева програма була чинною.

Ставши на непростий шлях скасування кріпосного права, уряд пильно стежив не лише за реакцією селянства на свої заходи. Не менше уваги уряд приділяв панівному класу. У перші місяці після рескриптів В. Назімову та П. Ігнатьєву С. Ланський повідомляв у своїх щотижневих доповідях Олександрю II про згоду дворянства відкрити в себе в губерніях комітети, або незгоду підтримати розпочаті урядом заходи. Коли Губернські комітети були створені, у доповідях міністра з'явився матеріал про протиріччя між більшістю і меншістю членів. Це особливо помітно в матеріалах за літо і осінь 1858 р.

Одне з перших серйозних зіткнень у середовищі дворянства відбулося в Нижегородському губернському комітеті в червні 1858 р. Більшість Комітету постановила встановити викуп за особисте звільнення селян. Згідно з доповіддю С. Ланському від губернатора М. Муравйова, водночас були допущені «зухвалі й образливі» [2, с. 82] висловлювання на адресу членів меншини Комітету, які виступили проти викупу селянами особистої свободи. Кілька членів меншини і голова Губернського комітету, предводитель дворянства М. Болтін залишили засідання. Четверо інших «скривджених членів» [2, с. 82] представили губернатору доповідну записку, в якій пояснили, що вони не мають наміру віддалятися від покладеного на них обов'язку.

У зв'язку з повідомленнями М. Муравйова С. Ланський представив Олександрю II записку від

26 липня 1858 р. «Про незгоду між членами Нижегородського комітету» [2, с. 87]. Міністр пропонував таке: підписану більшістю Нижегородського комітету думку про викуп селянами особистої свободи відкинути; «голові й тим членам, які в думках своїх керувалися засадами людинолюбства і державної користі, оголосити благовоління вашої величності» [2, с. 89]; начальнику губернії особисто відкрити перервані засідання Комітету, оголосивши «найвищу волю» строго дотримуватися змісту рескрипту. Наступного дня Олександр II на доповіді міністра написав: «Виконати і внести в Головний комітет» [2, с. 87]. На це рішення Комітет посилався в подальшому під час спроб інших Губернських комітетів домогтися прямої грошової винагороди за скасування кріпосного права. Так, 24 грудня 1858 р. відхилено клопотання Воронежського комітету «про винагороду поміщиків за відміну кріпосного права» [1, с. 305]. Однак саме рішення щодо Нижегородського комітету від 27 липня 1858 р. не було опубліковано. У виданих журналах Головного комітету воно теж відсутнє. Заслуговує на увагу те, що С. Ланський представив Нижегородську справу напряму Олександрові II, мінаючи Головний комітет, й імператор, вирішивши її, поставив Комітет перед доконаним фактом. Я. Соловійов, який брав участь в складанні цієї записки С. Ланського, зазначав, що такий результат Нижегородської справи знімав відкрити постановку питання про викуп особистості і зруйнував ілюзії консервативних членів Головного комітету про можливість безземельного звільнення селян із грошовою винагородою поміщиків. Я. Соловійов звертав увагу на те, що у зв'язку з нижегородською справою вперше явно означився поділ дворянства в Губернських комітетах на більшість та меншість, і влада відкрито встала на бік меншості. Загальний висновок Я. Соловійова такий: «Нижегородська справа була видимою межею, з якої пасивне становище Міністерства внутрішніх справ перетворюється на активне, оборонне становище – на наступальне» [4, с. 407–410].

Майже одночасно з вирішенням інциденту в Нижегородському комітеті С. Ланський порушив питання про спрямування в потрібне русло роботи північно-західних Губернських комітетів, цього разу вже перед Головним комітетом. Поштовхом до подання міністра стали рішення Віленського та Ковенського комітетів. Щодо С. Ланського 9 липня 1858 р. [1, с. 139] В. Назімов повідомляв, що ці комітети вважають незручним за місцевими умовами окремий викуп садиби. Що стосується польової землі, то Віленський комітет схилився до визнання постійного користування, а Ковенський

пропонував викуп її селянами у власність на основі добровільних угод і заміну панщини оброком, а після перехідного періоду – обов'язковий викуп. Обидві постанови не забезпечували збереження за селянами в їхньому невід'ємному користуванні наявних наділів на час перехідного періоду. Тому здійснення кінцевої мети проєктів – постійного користування наділами у Віленському комітеті й обов'язкового викупу у власність в Ковенському – реально могло відбуватися вже після обезземелення, яке стало би неминучим наслідком невизначеності перехідного періоду.

У своєму Міркуванні [1, с. 212] щодо цієї справи, представленому в Головний комітет, С. Ланський зробив такий висновок: «Основну думку західних комітетів про заміну викупу садиб викупом взагалі селянських угідь не можна не схвалити» [1, с. 212]. Водночас міністр допускав явну натяжку: Віленський комітет не виносив постанови про викуп польових наділів. Підтримуючи ідею викупу наділів у власність, міністр водночас висловлював занепокоєння щодо невизначеного становища селян до здійснення цього заходу, попереджав про небезпеку обезземелення. Він підкреслював: «Відповідно до вказівок уряду, має бути визнано корінним началом, що раз віддана селянам земля у них не відбирається» [1, с. 213]. Але такої вказівки не було в рескриптах, а у Квітневій програмі і погортів, вона наявна тільки у відношеннях міністра до начальників губерній, що не було обов'язковим для дворянства. І, судячи з контексту, ця неточність С. Ланського не є випадковою. Заміна панщини оброком, запропонована Комітетами, визнавалася міністром доцільною. Вносячи своє подання до Головного комітету, міністр намагався, використовуючи окремі формулювання постанов Комітетів, надати своїм Міркуванням сили офіційних урядових вказівок дворянським Комітетам Віленського генерал-губернаторства. Але Головний комітет не прийняв Міркування міністра. Спроба С. Ланського провести в урядовому документі ідею викупу польових наділів селянами у власність закінчилася невдачею. І все ж вона цікава для характеристики розстановки сил в урядовому таборі.

Обидві справи, і нижегородська, і північно-західних комітетів, виявляють ініціативну позицію Міністерства внутрішніх справ щодо Губернських комітетів і Головного комітету. У той же період в Міністерстві був складений ще один документ, мета якого полягала в тому, щоб довести непотрібність і навіть небезпеку для селянської справи повсюдного введення генерал-губернаторств. Таким документом стала «Записка про наслідки ймовірного

встановлення тимчасових генерал-губернаторів» [2, с. 422–425], представлена С. Ланським Олександром II 1 серпня 1858 р. Записка була спрямована проти введення надзвичайних заходів. Укладачі нагадували царю, що за правління Олександра I і Миколи I пропозиція про повсюдне введення генерал-губернаторів неодноразово відкидалася. Автори записки переконували Олександра II в довірі народу до монарха-визволителя, вони бачили політичну роль монархії в рівномірному захисті інтересів дворянства та селянства. Чи було це переконанням або тактичним прийомом? Д. Мілютін, С. Ланський, Я. Ростовцев під час головування в редакційних комісіях будуть не раз вдаватися до цього аргументу. Водночас вони визнавали, що безпосередньою опорою в проведенні селянської реформи на основі викупу селянами землі у власність може бути тільки «освічене», тобто ліберальне, дворянство. Аргумент про роль монарха як захисника інтересів дворянства та селянства можна витлумачити і як тактичний крок, і водночас як своєрідне відображення просвітницьких ілюзій, властивих ліберальній бюрократії в цей період. Уявлення про державу як надкласового суддю та регулятора дисгармонійних інтересів різних станів і груп було ілюзією, характерною для багатьох напрямів суспільно-політичної думки тих часів.

Через день після повернення С. Ланському його Записки зі своєю негативною резолюцією Олександр II рушив у подорож Росією, яка тривала з 10 серпня по 20 вересня. Він відвідав 10 губерній: Тверську, Московську, Костромську, Ярославську, Нижегородську, Володимирську, потім, на шляху до Варшави, західні – Смоленську, Мінську, Віленську та Ковенську. Хоча Олександр II повсюдно дивився війська, головною метою подорожі було ознайомлення з підготовкою реформи на місцях. Маршрут подорожі не був випадковим.

6 губерній представляють центральну Росію; дворянські Комітети перелічених губерній встигли виразно і значною мірою самостійно заявити про своє ставлення до селянського питання. У Тверському комітеті склалася ліберальна більшість, що виступала з ініціативою розширення урядової програми реформи. У Московському комітеті, навпаки, робилися спроби звузити поняття садибної осілости до обмеження його одними будівлями, виключаючи землю, що викликало несхвалення і занепокоєння монарха.

Імператор виголосив промови в кожній із 10 губерній. У них він наполягав на дотриманні головних засад рескрипту. У промові до московського дворянства Олександр II роз'яснював, що під садибної осілстю треба розуміти не лише будови, але і землю. Ця заява справила сильне враження на кріпосників, прихильників безземельного звільнення селян. Цар закликав дворянство сприяти уряду, а не перешкоджати йому, узгодити приватні вигоди із загальною користю. Він заохочував губернське дворянство за ініціативне ставлення до реформи і засуджував, зокрема московське, за спроби протидіяти уряду.

Висновки. Ці зустрічі із представниками дворянства центральних губерній показали, що опозиція на місцях, хоча і численна, але не така сильна і завзята, як її прагнули представити противники перетворень у самому уряді на чолі з Г. Орловим. Вони продемонстрували, що серед дворянства є переконані й енергійні прихильники відміни кріпосного права. А інший важливий чинник, який не міг залишитися непоміченим, – це впевненість селянства у швидкому звільненні, яке дасть цар і його уряд. Саме ці настрої і демонструвала Квітнева програма 1858 р., ставши одним із важливих етапів втілення в життя майбутньої селянської реформи.

Список літератури:

1. Главный комитет по крестьянскому делу. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: Т. 1. / Архив Гос. совета. Пг.: Гос. тип., 1915. 531 с.
2. Главный комитет по крестьянскому делу. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу: Т. 2. / Архив Гос. совета. Пг.: Гос. тип., 1915. 485 с.
3. Позен М. (1798–1871). Бумаги по крестьянскому делу. Dresden: В. Wienecke, 1864. 331 с.
4. Русская старина. Т. XXXIV. Выпуски 4–6. СПб.: Изд. В.С. Балашова. 1882. 880 с.
5. Савчук А. Американська історіографія Селянської реформи 1861 р. в Росії. Вісник аграрної історії: науковий журнал. 2015. № № 11–12. С. 217–223.
6. Савчук А. Селянська реформа 1861 р. в радянській історіографії 1950–1960-х рр. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / шол. ред. В. Вашкевич. К.: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 120 (5). С. 69–72.
7. Савчук А. Селянська реформа 1861 р. в сучасній історіографії. Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія «Історія». Вип. 25. Вінниця, 2017. С. 341–347.
8. Сборник правительственных распоряжений. Т. 1: За 1857, 1858, 1859 и 1860 годы. Архив Гос. Совета. Пг.: Гос. тип., 1861. 385 с.

АПРЕЛЬСКАЯ ПРОГРАММА 1858 ГОДА И ЕЕ МЕСТО В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ КРЕСТЬЯНСКОЙ РЕФОРМЫ 1861 ГОДА

Цель статьи заключается в представлении характеристики Апрельской программы 1858 г. Особый акцент поставлен на деятельности Главного комитета по крестьянскому делу. В исследовании характеризуется влияние его решений на результаты подготовительного процесса Крестьянской реформы 1861 г. в России. Автор освещает основные положения Апрельской программы и условия ее принятия. Отдельно сделан анализ эффекта провозглашения программы в среде российского дворянства.

Ключевые слова: Крестьянская реформа 1861 г., Россия, Главный комитет по крестьянскому делу, Апрельская программа 1858 г., крепостничество.

APRIL PROGRAM OF 1858 AND ITS PLACE IN THE PROCESS OF PREPARATION OF THE PEASANT REFORM OF 1861

The purpose of the paper is to present the characteristics of the April program of 1858. A special accent made on the activities of the Main Committee on Peasant Affairs. The study describes the influence of its decisions on the results of the preparatory process of the Peasant Reform of 1861 in Russia. The author highlights the main provisions of the April program and the conditions for its adoption. Also analysis the effect of the proclamation of the Program among the Russian nobility.

Key words: Emancipation reform 1861, Russia, Main Committee of Peasant's affairs, April program of 1858, serfdom.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930«1939/1945»:303.446.4

Воронова М.Ю.

Національний університет «Острозька академія»

ЖИТТЯ І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено дослідженню біографії та наукової діяльності О. Прицака в роки Другої світової війни. Висвітлено ключові події в житті історика, що в сукупності вплинули на його професійне становлення. Найбільша увага приділена так званому Львівському періоду діяльності О. Прицака. Докладно розглядаються обставини переїзду до Німеччини на навчання. Дослідження показує професійне становлення історика.

Ключові слова: О. Прицак, Друга світова війна, наукова діяльність, орієнталістика, Червона армія, СС Галичина.

Постановка проблеми. Дослідження життя та наукової діяльності О. Прицака в роки Другої світової війни є актуальним як із практичного, так і з теоретичного поглядів. Передусім тому, що це один із найбільш неясних та суперечливих періодів життя історика. Тому, з практичного погляду, важливо з'ясувати істинну картину подій, що сталися з майбутнім вченим у роки війни. А з теоретичного погляду, важливо акумулювати та під новим кутом зору поглянути на вже наявні історичні трактовки життя та діяльності О. Прицака в досліджуваній період і зробити власні висновки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення поставленої проблеми започатковано в низці наукових статей відомих українських учених. Зокрема, А. Фелонюк дослідив сходознавчі зацікавлення О. Прицака в так званій Львівській період (1936–1943 рр.) [19]. А. Портнов у своєму дослідженні біографії вченого коротко торкається поставлених у статті проблем, описуючи перебування його у Львові, службу в армії та переїзд до Німеччини [11]. Цікавими є наукові висновки В. Потульницького, що стосуються взаємовідносин і співпраці О. Прицака та П. Скоропадського, що описані в щоденниках останнього, які й наводить за основне джерело автор згаданої публікації [12]. Окрім вищезазначених авторів, досліджували вказаний період наукової

біографії О. Прицака у своїх статтях Ю. Кочубей, Я. Федорук [9; 16; 17].

Проте, незважаючи на наявні дослідження, є необхідність комплексного вивчення означеного періоду життя О. Прицака, адже досі багато питань залишаються дискусійними. Світло на них покликані пролити джерела з особистого архіву історика, що зберігається в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», а також неупереджений та об'єктивний підхід до розкриття проблеми.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження біографії О. Прицака в роки Другої світової війни із застосуванням таких методів: хронологічного, порівняльного, аналізу та синтезу, на основі принципів історизму й об'єктивності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок Другої світової війни застав О. Прицака у Львові. Він саме працював над укладенням бібліографії періоду гетьманування І. Мазепи, яка так і не була опублікована у зв'язку з початком війни. На початку 1940 р. у Львові О. Прицак познайомився з А. Кримським. «Сталося так, що Агатангел Юхимович ще під час нашої першої зустрічі у Львові у січні 1940 р. набрав до мене довір'я, тоді 20-літнього студента і, відбувши зо мною свого роду іспит із сходознавчих дисциплін, запропонував мені переїхати до себе до Києва в аспірантуру», – згадував потім О. Прицак у статті про свого вчителя [19, с. 117].

24 липня 1940 р. О. Прицак закінчив повний курс філологічного факультету Львівського державного університету ім. Івана Франка зі спеціальності «Східні мови і літератури» і здобув кваліфікацію філолога [7, арк. 98]. Після цього він вирушив до Києва для вступу до аспірантури Інституту мовознавства Академії наук (далі – АН) Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР), де його науковим керівником став А. Кримський [11, с. 187]. Останній у своєму листі до академіка І. Крачковського від 8 серпня 1940 р. писав про свого нового аспіранта, що він «дуже молодий і працьовитий» [9, с. 7].

Після розформування Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – НТШ) у 1940 р. О. Прицак, навчаючись в аспірантурі в А. Кримського, водночас працював у Львівському відділенні Інституту історії АН УРСР, сформованому на базі Історично-філософської секції НТШ, на чолі з І. Крип'якевичем [16, с. 70], де обіймав посади молодшого наукового співробітника та вченого секретаря [19, с. 117; 4, с. 169; 15, с. 170]. Працювати з А. Кримським О. Прицаку довелося недовго: спочатку військова служба, а потім війна відірвали його від науки. Аби уникнути мобілізації О. Прицака до Червоної армії в 1940 р., А. Кримський застосовував свої можливості та вплив. Не залишився байдужим до долі здібного учня та свого співробітника й І. Крип'якевич. В архіві останнього збережено чернетку, на звороті якої міститься початок машинописного листа І. Крип'якевича до А. Кримського, датованого 1940 р., де І. Крип'якевич просить заступитися за О. Прицака і не допустити його мобілізації [17, с. 71]. Невідомо, чи цей лист було надіслано, оскільки його повного тексту не виявлено ані в архіві А. Кримського, ані в архіві І. Крип'якевича. Однак, попри всі зусилля, 29 жовтня 1940 р. О. Прицака мобілізували до лав Червоної армії [6, арк. 3].

Короткий час перебування в аспірантурі дав йому змогу познайомитися з лабораторією-бібліотекою А. Кримського та методом роботи вченого. Розмови під час їхніх зустрічей переважно стосувалися історії Хозарського каганату. З того часу О. Прицак дуже багато уваги присвячував історії хозарів [13, с. 72].

Військову службу О. Прицак спочатку проходив в артилерійській частині в Башкирії в містах Уфа та Стерлітамак. Там вивчав башкирську, казахську, киргизьку мови. Потім служив у Міасі, Свердловську, у Слобідському біля Кірова і у Білій Церкві, де його застав початок німецько-радянської війни [19, с. 118]. В одному з листів до о. Р. Луканя, наді-

сланому 9 січня 1941 р. з міста Слобідський, О. Прицак написав про свій важкий моральний стан, що був спричинений вимушеною відсутністю в Україні, неможливістю навчатися, військовою муштрою, браком часу для розумової праці, а також про інші невтішні обставини його військового побуту: потребу в харчах, папері, літературі [18, с. 690–691]. Інший лист, написаний у казармі під Білою Церквою протягом чотирьох днів – 20–23 квітня того ж року, мав більш позитивний відтінок. У ньому О. Прицак висловлював задоволення своїм поверненням в Україну. А також вмістив короткий опис чотириденного переїзду протягом 10–14 квітня зі Слобідського до Білої Церкви. У листі О. Прицак порівнював українські та російські реалії, проводив історичні паралелі [18, с. 690].

На початку липня 1941 р. його частина опинилася в оточенні під Проскуровом (Хмельницьким). О. Прицак був поранений у бою та потрапив у полон. Незабаром його звільнили (у своїх спогадах він написав, що втік із полону) [5, арк. 7], і він деякий час перебував у Києві, а потім у Львові [13, с. 845], де відбулася зустріч з І. Крип'якевичем.

Незважаючи на формальну заборону з боку німецької окупаційної влади, НТШ відродило свою діяльність у формі засідань секцій. За задумом І. Крип'якевича, реорганізована Історично-філософська секція, яку він очолював, мала утворити два кабінети – історії України й археології. Структуру довелося пристосовувати до роботи при Українському центральному комітеті (далі – УЦК). За свідченням В. Кубійовича, це була прихована наукова діяльність, якій допомагали УЦК та «Українське видавництво» [16, с. 307; 3, с. 152].

О. Прицак та І. Крип'якевич цікавилися долею А. Кримського, який нібито перебував у Звенигородці. Маючи рекомендаційного листа від І. Крип'якевича до О. Оглоблина, в якому поміж іншим було прохання допомогти дістатися до Звенигородки, 3 листопада 1941 р. О. Прицак напівлегально вирушив до Києва шукати сліди перебування А. Кримського. У спогадах О. Прицак писав, що пробув кілька місяців у Києві. Невтішні новини про те, що А. Кримського зі Звенигородки повезли в напрямку Харкова, змусили відмовитися від цього наміру та повернутися весною 1942 р. до Львова [17, с. 71; 16, с. 309].

У першій половині 1942 р. О. Прицак оформляв документи до Берлінського університету для навчання в Інституті арабістики. Директором Інституту був професор Р. Гартман [16, с. 309].

Під час відпустки в серпні 1942 р. О. Прицак мешкав у матері в Тернополі, виконував роботу

для Кабінету історії України й готувався до переїзду до Берліна для навчання в університеті.

Головними науковими проектами, над якими О. Пріцак працював у той період, були переклад з арабської та коментарі важливого арабського джерела з історії України середини XVII ст. – «Ріхлат ель-батрійарк Макаріус» («Подорож патріарха Макарія»), автором якого був сирійський мандрівник, архимандрит Булос ібн аз-Заїма аль-Халябі, відомий в українській історіографії під іменем Павла Алеппського (Халебського) [19, с. 118], опрацювання матеріалів із бібліографії до тюркології. За переклад з арабської мови твору Павла Алеппського О. Пріцак отримував платню від львівської редакції Українського видавництва, якою керував І. Крип'якевич [17, с. 71]. Разом з о. Р. Луканем О. Пріцак впорядковував бібліотеку Кабінету, а також брав участь у підготовці до друку бібліографії історії України. Окрім того, він виступав на різних конференціях, як-от на Першій красній студентській конференції у Львові 7 листопада 1942 р. з доповіддю «Україна на переломі» [16, с. 309]. У звіті від 12 листопада 1942 р. про виконану роботу в Кабінеті історії України він, поміж інших індивідуальних зацікавлень, вказав, що опрацьовував «Матеріали до української тюркологічної бібліографії» та написав рецензії на книгу Л. Биковського «Туреччина. Бібліографічні матеріали» і статтю М. Ковальського «Дещо про тюркські коріння в українській мові» [19, с. 119].

1942 р. О. Пріцак став одним зі стипендіатів Наукового фонду, створеного при Президії УЦК. Керувала ним Кураторія на чолі з В. Сімовичем. Головним призначенням фонду було надавати підтримку і засоби до життя українським науковцям [16, с. 308–309].

Завдяки роботі над перекладом і коментарями «Подорожі», учений за посередництва свого приятеля й колеги Є. Завалинського, який тоді перебував на науковому стажуванні в Берліні, консультувався в арабіста Р. Гартмана. Останній передавав через Є. Завалинського молодому орієнталісту матеріали для коментування твору. Війна стала на заваді завершенню й публікації цього перекладу – у розпорядженні сучасних науковців є лише частина рукопису, що збереглася в архіві вченого у вигляді двох зошитів. Перший має заголовок «Болгарія – Молдавія», а другий – «Молдавія – Виправа Тиміша Хмельниченка – Валахія» [19, с. 119]. Контакти з берлінськими сходознавцями в О. Пріцака, за його власним свідченням, встановилися ще перед війною, і він скористався нагодою використати подорож Є. Завалинського до Німеччини,

щоб їх відновити. На початку серпня 1942 р. до нього надійшов лист про те, що документи, подані ним для навчання в Берлінському університеті, були вже в деканаті університету [16, с. 309–310]. З документів за літо 1942 р. відомо, що він контактував із Р. Гартманом щодо отримання стипендії в Берлінському університеті [16, с. 310].

Матеріали із приватного архіву О. Пріцака свідчать, що він подавав документи на навчання і до Українського вільного університету в Празі, звідки 1942 р. отримав підтвердження про можливість вступу як звичайний слухач на філософський факультет [8, арк. 1]. Проте О. Пріцак обрав навчання в Берлінському університеті.

25 лютого 1943 р. О. Пріцак виступив із доповіддю в Літературно-мистецькому клубі у Львові на тему «Переломові моменти в історії України». Уже через декілька днів у клубі відбулася дискусія щодо виголошеної доповіді в частині, що стосувалася початків формування української нації [16, с. 307]. Його тодішнє визначення поняття «нація» була таким: «Нація – це спільнота людей, що свідомо живуть тепер почуттям свого спільного зв'язку в минулому (всеодне чи реального, чи фіктивного) та свідомо хочуть спільно жити в майбутньому, реалізуючи свої ясні спільні політичні цілі того майбутнього» [13, с. 71].

У червні 1943 р. О. Пріцак уже мав дозвіл на виїзд до Берліна для вивчення арабістики й роботи над дисертацією [2, с. 266]. У кількох своїх інтерв'ю О. Пріцак свідчив, що його вивезли до Берліна на примусові роботи [16, с. 310; 1, с. 6].

На теперішній час обставини виїзду О. Пріцака до Німеччини залишаються не до кінця з'ясованими. Деяке світло на цю ситуацію проливають документи, що зберігаються у приватному архіві історика. Є свідчення, що починаючи із 6 травня 1943 р. він мав бути покликаний до дивізії СС Галичина, яка тоді починала комплектуватися. Цим днем датована «Перехідна посвідка прийому», виписана на його ім'я, до набірної комісії дивізії [6, арк. 4]. Варто зазначити, що такі заяви писалися цілком добровільно, особливо в першій групі набору до дивізії. Ці добровольці виїхали на перший вишкіл 18 липня 1943 р. [16, с. 311; 10, с. 241]. За однією з версій, висунутою В. Потульницьким, що ґрунтується на записках у щоденнику П. Скоропадського, серед них був і О. Пріцак [12, с. 141]. Його разом з іншими новобранцями відправили на навчання до школи розвідки та контррозвідки в Брно. Свідчення щодо цього факту ґрунтуються на зіставленні інформації В. Потульницького, який посилається на запис

у щоденнику П. Скоропадського, та К. Паньківського, який писав про відправку добровольців на вишкіл до Німеччини. Дати в цих джерелах збігаються, із чого і виник наш висновок стосовно О. Прицака. У межах цієї поїздки 21 липня 1943 р. він зустрівся із П. Скоропадським, про що останній написав у своєму щоденнику [12, с. 141].

Врешті-решт, О. Прицак не потрапив до школи військової розвідки в Брно, а опинився в Берліні як студент відділу орієнталістики філософського факультету Берлінського університету. Як припустив В. Потульницький, сприяв йому в цьому П. Скоропадський. Адже О. Прицак став одним із найближчих співробітників гетьмана, а також його консультантом з історичних та сходознавчих питань. До того ж П. Скоропадський мав широкі зв'язки в усіх військових структурах Третього Рейха. Найбільш імовірно, що саме в цьому контексті гетьман помістив у щоденнику таку інформацію про О. Прицака: «Був Прицак. Він звільнений від військової служби – повертається до наукової роботи». В. Потульницький не наводить точної дати цього запису, але з тексту зрозуміло, що зроблений він пізніше першої зустрічі гетьмана з О. Прицаком [12, с. 142]. Отже, за цією версією, висунутою в статті В. Потульницьким, опинитися в університеті й уникнути мобілізації О. Прицаку допоміг П. Скоропадський.

Виходячи зі спогадів К. Паньківського, голови Ділового осередку УЦК, ситуація розгорталася дещо інакше. Він писав, що І. Крип'якевич та середовище НТШ намагалися здобути О. Прицаку рекламу, тобто відкликати його з війська [10, с. 236]. Про це можна судити з документа, виданого у Львові 27 липня 1943 р., від ділового президіального секретаря УЦК Б. Лончини до Військової управи дивізії СС Галичина. У цьому листі він писав, що О. Прицак, за фахом орієнталіст-історик, – це кандидат на великої міри ученого. Був покликаний до війська, незважаючи на «рекламацію», про які знав В. Кубійович. Він виїхав до Берліна на навчання. Наприкінці листа Б. Лончина написав, що, в разі можливості, просить рекламувати О. Прицака [16, с. 311]. 30 липня 1943 р. таке саме прохання до Військової управи було направлене і з боку голови УЦК В. Кубійовича.

Однак це був час, коли О. Прицак уже цілий місяць перебував у Берліні. Виходить, що наприкінці червня він виїжджав зі Львова, порушуючи припис «Перехідної посвідки прийому» до набірної комісії і ризикуючи бути заарештованим німцями. У такому разі, на думку Я. Федорука, свідчення про виїзд О. Прицака до Німеччини як остарбай-

тера виглядають цілком правдоподібними, оскільки звільнення від обов'язків мобілізації до дивізії він отримав лише в результаті цих листів В. Кубійовича та Б. Лончини не раніше серпня 1943 р. [16, с. 311]. Однак постає питання, чому саме О. Прицак із числа всіх остарбайтерів, яких вивезли разом із ним, отримав змогу вступити до університету. І в такому разі вищезазначені свідчення про взаємодію із П. Скоропадським і його вплив на розгортання ситуації здаються доречними.

Але так чи інакше О. Прицак став студентом філософського факультету Берлінського університету зі спеціальності «Сходознавство» [5, арк. 7]. Програма його підготовки на фахового орієнталіста була такою: тюркологія (А. фон Габайн); османська дипломатика (Г. Шиль); тюркська історіографія, турецька народна література (Р. Гартман); османська філологія (Я. Рипка) та ін. [7, арк. 47; 12, с. 146]. Р. Гартман, провідний спеціаліст із проблем ісламу як релігії, сподівався, що О. Прицак буде працювати в галузі ісламо-арабської історії. Однак через деякий час Р. Гартман занедужав та передав О. Прицака під наукове керівництво своєму колезі Г. Шедеру. Головною спеціальністю останнього була іраністика, проте він дуже добре знав семітські та тюркські мови [13, с. 72]. О. Прицак продовжував вивчати орієнталістику в Берліні в професора Г. Шедера до кінця війни. Він займався підготовкою докторської дисертації, їздив у наукові відрядження до Праги для здійснення архівних пошуків і бесід із чеськими орієнталістами [12, с. 147].

У післявоєнні роки О. Прицак навчався в Геттінгенському університеті, там же 1948 р. захистив докторську дисертацію зі сходознавства, а саме з династичної історії тюркської династії Караханідів у IX – XIII ст. – «Караханідські студії» [11, с. 188; 5, арк. 31, 63]. 1951 р. він габілітувався із працею «Родові назви та титулатури алтайських народів» [10, с. 188; 5, арк. 31]. Там же 1951 р. він став доцентом кафедри історії Євразії та алтайської філології [5, арк. 7, 32, 64].

Висновки. Отже, у підсумку можна зробити висновок, що роки Другої світової війни збіглися із часом професійного становлення О. Прицака як науковця. Важкий воєнний період не зломив прагнення історика стати справжнім дипломованим спеціалістом всупереч усім обставинам, які довелося подолати. Тобто в даному разі ціль виправдовувала засоби. Хоча деякі сторінки біографії вченого досліджуваного періоду досі містять білі плями і є предметом суперечок, не можна заперечувати, що саме ці роки відіграли ключову роль у подальшій науковій діяльності О. Прицака.

Список літератури:

1. Без сходознавства неможливо зрозуміти історію й культуру України: інтерв'ю Володимира Музики з Омеляном Прицаком. Східний світ. 1993. № 1. С. 5–8.
2. Винар Л. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 р. Український історик. 2000. № № 1–3. С. 256–268.
3. Кубійович В. 20-ліття Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. Наукова та видавнича діяльність Наукового товариства імені Шевченка в Європі / Д. Бурім, О. Кучерук, О. Маврін. Київ, 2007. С. 151–158.
4. Наказ дирекції Інституту історії України АН УРСР про створення Львівського відділу Інституту історії України, 1 лютого 1940 р., м. Київ. Документи і матеріали Інституту історії України Національної академії наук України. 1936–1991 рр.: у 2 книгах. Книга 1. 1936–1947 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 168–169.
5. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1035.
6. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1039.
7. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1040.
8. Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1041.
9. Кочубей Ю. Слово про Омеляна Прицака. Східний світ. 1999. № № 1–2. С. 6–19.
10. Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк-Торонто, 1965. 479 с.
11. Портнов А. Історії істориків: обличчя й образи української історіографії ХХ ст. Київ: Критика, 2011. 245 с.
12. Потульніцький В. Павло Скоропадський та Омелян Прицак: історія взаємостосунків у 1943–1945 рр. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7521/Potulnytskyi_pavlo_skoropadskiy_ta_omelian.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 07.03.2018).
13. Прицак О. Мій шлях історика. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ; Кембрідж, 1991. С. 62–78.
14. Прицак Омелян Осипович (1919–2006 рр.). Український археографічний щорічник. Київ, 2007. Вип. 12. С. 845–848.
15. Протокол № 1 засідання Львівського відділу Інституту історії України АН УРСР, 1 лютого 1940 р., м. Львів. Документи і матеріали Інституту історії України Національної академії наук України. 1936–1991: у 2 книгах. Книга 1. 1936–1947 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 169–170.
16. Федорук Я. Документи про наукову роботу Омеляна Прицака в Кабінеті історії України у 1942 р. З любов'ю до народів: ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України Всеволода Івановича Наулка з нагоди 80-річчя від дня народження. Київ: ІУАД, 2013. С. 306–329.
17. Федорук Я. Іван Крип'якевич та Омелян Прицак (за матеріалами домашнього архіву І. Крип'якевича). Східний світ. 2007. № 1. С. 70–73.
18. Фелонюк А. Два листи Омеляна Прицака до о. Романа Луканя від 1941 р. Український археографічний щорічник. 2009. Вип. № 13/14. С. 688–694.
19. Фелонюк А. Сходознавчі зацікавлення Омеляна Прицака у львівський період життя (1936–1943 рр.). Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2015. Вип. 7. С. 115–121.

**ЖИЗНЬ И НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА
В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ**

Стаття посвящена дослідженню біографії та наукової діяльності О. Прицака в роки Другої світової війни. Освітлені ключові події в житті історика, які разом вплинули на його професійне становлення. Найбільше уваги приділено так званому Львівському періоду діяльності О. Прицака. Детально розглядаються обставини переїзду в Німеччину на навчання. Дослідження показує професійне становлення історика.

Ключевые слова: *О. Прицак, Вторая мировая война, научная деятельность, ориенталистика, Красная армия, СС Галичина.*

**LIFE AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF OMELIAN PRITSAK DURING
THE SECOND WORLD WAR**

The article is devoted to the study of biography and scholarly work of O. Pritsak during the Second World War. The key events in the life of the historian are highlighted, which together influenced on his professional development. The greatest attention is paid to the so-called Lviv period of O. Pritsak's activities. The circumstances of moving to Germany for study are considered in details. The research shows the professional formation of the historian in spite of the difficult conditions of the war.

Key words: *O. Pritsak, Second World War, scholarly work, Oriental studies, Red Army, SS Galicia.*

УДК 094.1(477.41)

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

РАРИТЕТНІ ВИДАННЯ «КОБЗАРЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ «ЗАПОВІТУ» Т.Г. ШЕВЧЕНКА

У статті вперше охарактеризовані раритетні видання «Кобзаря», які виставлені в експозиції музею. Ці примірники становлять фондову колекцію літературної шевченкіани Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Ці музейні предмети обліковані й описані в інвентарних книгах № № 1, 2, 4 «Книги з автографами», інвентарній книзі «Переяслав-Хмельницький історичний музей» та інвентарній «Книзі обліку науково-допоміжного фонду». Вказано, за можливістю, місцезнаходження та осіб, причетних до цих раритетів. Здійснено аналіз специфіки оригіналів, фототипічних і факсимільних видань «Кобзаря», які виходили на теренах України, зокрема, у ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: літературна шевченкіана, «Кобзар», фототипічні та факсимільні видання, інвентарна картка, раритетні видання.

Постановка проблеми. Збірка шевченкіани в колекції Національного історико-етнографічного заповідника (далі – НІЕЗ) «Переяслав» є об'єктом дослідження автора. Одним із розділів даної теми є літературна шевченкіана, яка містить твори Т.Г. Шевченка. Актуальність дослідження полягає в комплексному вивченні фондово-облікової документації всіх видань Т.Г. Шевченка, які є в колекції НІЕЗ, та введенні цього матеріалу до наукового обігу. У статті подається характеристика раритетних видань «Кобзаря» ХІХ – початку ХХ ст., розміщених в експозиції музею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні відсутнє цілісне дослідження літературної шевченкіани в колекції НІЕЗ «Переяслав», зокрема, раритетних видань «Кобзаря» в експозиції Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка. Про фототипічні видання «Кобзаря» 1840 р. йшлося в статті Н.В. Глоби «Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т.Г. Шевченка у колекції Музею книги і друкарства України». У передмові та післямові до «Кобзаря» 1962 та 1976 рр., які містяться у фототипічних виданнях, розміщених в експозиції музею, відомий шевченкознавець В.С. Бородін зупинився на питаннях проходження «Кобзаря» 1840 р. через цензуру.

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації НІЕЗ «Переяслав» за інвентарними групами «АК», «НДФ», «ПХІМ», які включають також літературну шевченкіану, та тих музейних предме-

тів колекції, які належать до раритетних видань «Кобзаря» Т.Г. Шевченка з експозиції музею.

Виклад основного матеріалу дослідження. Колекція літературної шевченкіани Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» налічує сьогодні 216 одиниць основного фонду, серед яких є оригінали, фототипічні та факсимільні видання «Кобзаря» Т.Г. Шевченка, що надає колекції значущості й унікальності [5].

В експозиції Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка є два фототипічні видання «Кобзаря» 1840 р., рукописний примірник «Кобзаря» 1844 р. на 22 аркушах (зал № 6), книжка «Кобзар» Т.Г. Шевченка, видана у Санкт-Петербурзі, у друкарні П.А. Куліша, 1860 р., 238 с. (зал № 7), окремі посмертні видання другої половини ХІХ ст., зокрема, «Ілюстрований «Кобзар»» Т.Г. Шевченка. Ілюстрував М.І. Мікешин. З малоросійським і російським текстом. Випуск другий, видання П.І. Бабкіна, Санкт-Петербург, 1896 р., 24 с., «Кобзар. Гайдамаки» Т.Г. Шевченка; видання ілюстроване художником А.Г. Сластьоном. До малоросійського тексту додається переклад Н.В. Гербеля. Санкт-Петербург, 1886 р., 71 с. (зал № 8).

Хотілося б зупинитися на двох унікальних фототипічних виданнях «Кобзаря» Т.Г. Шевченка 1840 р., які є окрасою 6 залу музею: обсяг першого (позацензурного) – 115 сторінок, а другого – звичайного, що з низки причин вийшло з додатковими цензурними корективами, становить 114 сторінок.

Перший «Кобзар» Т.Г. Шевченка вийшов невеликим накладом – більше тисячі примірників, бо офорт для фронтиспіса В.І. Штернберга, товариша поета, з яким він тоді мешкав, не міг витримати більшого тиражу. Народний кобзар із хлопчиком-поводирем є лейтмотивом поезій Т.Г. Шевченка.

Видання вийшло дуже скромне і водночас досить ошатне. Книжка була середнього формату в м'якій синій паперовій обкладинці. Надрукована на гарному папері чітким шрифтом. Був продуманий розподіл тексту на частини. Кожен твір розпочинався зі спуску на непарній сторінці. Назва кожного твору із присвятою була надрукована на окремому шмуцтитулі. Шрифти шмуцтитулів гармонійно підібрано до основного шрифту книжки.

На фронтиспісі – ілюстрація «Кобзар із поводитирем» роботи В.І. Штернберга. З офортом вдало поєднується титульна сторінка – напівсвітлим шрифтом набрано назву «Кобзар» [4, с. 168].

Зажиттєві видання творів Т.Г. Шевченка стали раритетами ще всередині XIX ст. Арешт Т.Г. Шевченка в 1847 р. спричинив вилучення «Кобзаря» з бібліотек, приватних збірок. Це призвело до того, що сьогодні лишилося тільки кілька примірників оригінального видання.

Саме ця обставина зумовила звернення до такої форми відтворення першодруків шевченкових видань, як фототипія. Ця техніка використовується для копіювання з високою точністю складних художніх оригіналів (малюнків олівцями, фотографій, творів олійного, акварельного живопису тощо), а також для ілюстрації видань, що виходять невеликими накладками, але потребують великої точності відтворення ілюстрацій.

Вперше видання творів Т.Г. Шевченка в такий спосіб відтворено в рік святкування 100-річного ювілею від його дня його народження – 1914 р. Фототипічне видання «Кобзаря» 1840 р. підготовлене і здійснене коштом Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка у Львові. Це рішення ухвалено на засіданні товариства 31 грудня 1913 р. До філологічної секції НТШ, яка готувала це видання, тоді входили: І.Я. Франко, О.Г. Барвінський, А.Ю. Кримський, С.Й. Смаль-Стоцький та інші [4, с. 169].

«Кобзар» вийшов накладом 3 000 примірників; форматом і друком він найбільш наближений до оригіналу, тому іноді його і приймають за зажиттєве видання. Коштувало це видання порівняно недорого – 1 крону 40 сот. (більшість тодішніх видань зазвичай коштували дорожче – 5–10 крон). Це фототипічне видання «Кобзаря» мало 114 сторінок [4, с. 170].

1961 р. відомий книгодавець Ю.О. Меженко у відділі рідкісних книг наукової бібліотеки Ленінградського університету виявив ще один примірник «Кобзаря» Т.Г. Шевченка 1840 р. на 115 сторінках, де частково відновлено цензурні викреслення. Так з'явився єдиний сьогодні оригінал позацензурного «Кобзаря» [2, с. 33].

Цікава історія цієї книжки. Відомий дослідник творчості Т.Г. Шевченка В.С. Бородін пише: «<...> відомі спогади П. Мартоса, чийм коштом видано «Кобзар», про проходження «Кобзаря» у цензурі не відповідають дійсності. Адже ініціативу видання і проведення рукопису через цензуру П. Мартос повністю приписував собі. Тим часом документи свідчать, що в дійсності людиною, яка допомагала поетові проводити «Кобзар» через цензуру, був Є. Гребінка. Звертає на себе увагу не зовсім звичайний факт – цензор П. Корсаков дав дозвіл на видання «Кобзаря» раніше, ніж рукопис був зареєстрований у цензурному комітеті. Важко припустити, щоб відновлення частини цензурних вилучень робилося без відома й участі Шевченка, хоч безпосередніх відомостей про це ми, на жаль, поки що не маємо» [2, с. 21].

На думку В.С. Бородіна, вилучення з «Кобзаря» зробив не цензор, а сам П.І. Мартос. Частину накладу видрукували на кілька днів раніше, ніж підписав цензор. Видавець П.І. Мартос надіслав примірник М.А. Маркевичу 13 квітня, хоча квиток на випуск цензор підписав 18 квітня. У консервативно-реакційних колах «Кобзар» одразу зазнав нападок, про що свідчить цитований В.С. Бородіним щоденник М.А. Маркевича. Очевидно, на думку В.С. Бородіна, переляк спонукав П.І. Мартоса вилучити деякі уривки і дати видання на переверстку, незважаючи на грошові витрати. Сьогодні цей унікальний примірник, в якому відсутні вилучення П.І. Мартоса, зберігається у фондах відділу рідкісних книг і рукописів наукової бібліотеки Санкт-Петербурзького державного університету [3, с. 117].

В Україні вже за радянських часів перевидано обидва екземпляри «Кобзаря» – на 114 і 115 сторінках. Готуючись до 150-тиріччя зі дня народження Т.Г. Шевченка, видавництво Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) здійснило 1962 р. фототипічне перевидання «Кобзаря» на 115 сторінках без змін і виправлень накладом 100 000 примірників. Післямову до видання написав В.С. Бородін.

Примірник «Кобзаря» 1840 р. перевидано 1976 р. у видавництві «Дніпро» з оригіналу, що зберігається в Інституті літератури ім. Т.Г. Шев-

ченка Національної академії наук (далі – НАН) України. Це видання вийшло накладом 25 000 примірників. Передмову до видання написав В.С. Бородін. У Музеї є обидва примірники цих видань (АК-273, НДФ-1666).

В інвентарній картці № АК-273 КВ-7368 читаємо опис: «Книга «Кобзар» 1840 р. Т.Г. Шевченка (фототипічне видання). Київ, Видавництво «Дніпро», 1976 р. 36 с. Складається з футляра, статті-брошури та самого факсимільного видання першого «Кобзаря»».

Обкладинка «Кобзаря» мармурова, перебиваються різні кольори у вигляді золотого дощу. Корінець та кутики книги – з дерматину вишневого кольору. На корінці золоченими літерами заголовки – «Тарас Шевченко. «Кобзар» 1840 року». До обкладинки подібний також картонний футляр. Стаття-брошура має паперову обкладинку. На ній чергуються орнаментовані вензели – сірі, чорні, червоні. Посередині – заголовок статті В.С. Бородіна «Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка. 36 с. Сторінок самого «Кобзаря» 114. 12,5 x 21,5 см. Куплений у магазині «Сяйво», м. Київ за 1 крб.» [5].

Як свідчить фондова документація, друге перевидання 1962 р. «Кобзаря» на 115 сторінках є надзвичайно цінним ще й тому, що книжка музею була подарована 31 травня 1963 р. відомим шевченкознавцем В.С. Бородіном [6]. У музейній книзі (НДФ-1666) є дарчий напис: «До Переяслав-Хмельницького державного історичного музею з почуттям захоплення тим, які дивовижні, величезні цінності зібрані та виставлені в його залах та філіалах, яку неоціненну культурно-просвітну роботу ведуть його працівники. 31 травня 1963 р. В. Бородін» [6]. Перевидано в Києві 1962 р. у друкарні видавництва АН УРСР, вул. Рєпіна, 4. У кінці книги є помітка, що «Кобзар Т. Шевченка» є фототипним перевиданням унікального позацензурного примірника 1840 р., що зберігається в Науковій бібліотеці ім. М. Горького Ленінградського державного університету ім. А.О. Жданова (колишня назва). На цупкій обкладинці написано: «Т. Г. Шевченко «Кобзар». Фототипія позацензурного примірника видання 1840 р.» [6].

Раритетним сьогодні вважається рукописний примірник «Кобзаря» 1844 р. на 22 аркушах (№ 507 КВ-113), описаний 25 лютого 1948 р. колишнім науковим співробітником краєзнавчого музею Д. Саворським [7]. Переяславці шанували творчість Т.Г. Шевченка, про що свідчить цей цікавий експонат – рукописний «Кобзар», переписаний нашими земляками ще в 1844 р.

Він зберігався в колишнього директора музею Н.В. Рубана, який дістався йому нібито з домашньої бібліотеки нашого земляка, праправнука трахтемирівського сотника В.А. Чубука-Подольського, який у 20-х рр. працював ученим секретарем Академії наук УРСР [7].

У 7 залі музею, який присвячений перебуванню Т.Г. Шевченка на Переяславщині, є раритетне видання «Кобзаря» 1860 р. (АК-3663 КВ-31665) [5].

Інвентарна картка дає такий опис цього примірника «Кобзаря»: «Книга «Кобзар» Т.Г. Шевченко, вид. С.-Петербург у друкарні П.А. Куліша, 1860 р., 238 с. Палітурка картонна коричневого кольору. Корінець чорного кольору. На титульній сторінці – назва книги, автор, місце і рік видання. На авантитулі напис «Марку Вовчкові на пам'ять 24-го стичня 1859 року». Знайдено в м. Переяславі-Хмельницькому у 2000 р., 21,3 x 13,8 см, папір, картон, друк». У кінці книги є припис олівцем: «Купив на Благовіщенському базарі. 14.04.1923 р.» [5].

Примірник «Кобзаря» 1860 р. – це цінний музейний експонат 20-х рр. минулого століття. Для родини Козачковських, у будинку яких жив Т.Г. Шевченко і нині розміщена експозиція Музею «Заповіту» Т.Г. Шевченка, особливе значення мав «Кобзар» 1860 р. «Кобзар» був подарований Козачковським із дарчим написом: «Марії Степанівні Козачковській з чоловіком та дітками». Наприкінці книжки було вклеєно листи Т.Г. Шевченка, які посилав він з Орської фортеці до свого близького друга А.О. Козачковського. «Кобзар», який належав переяславському лікарю А.О. Козачковському, сьогодні зберігається в експозиції Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького. Його придбав за 20 коп. Д.І. Яворницький у книгаря. Розглядаючи дома «Кобзаря» та листи Т.Г. Шевченка до лікаря А.О. Козачковського, вчений, зрозуміло, цікавився, як це «Кобзар», що був, безперечно, власністю переяславського лікаря, потрапив на катеринославський базар.

Але вченому не поталанило тоді встановити це. Тоді він звернувся листом до онука А.О. Козачковського Андрія Осиповича Козачковського, який учителював у Переяславі, й попросив його сказати щодо цього своє слово.

Ось що відповів А.О. Козачковський: «Мій дядько, Іван Андрійович Козачковський, полковник старої армії, після війни 1914–1918 рр. жив деякий час у Переяславі, а у вересні 1919 р. виїхав додому – у Севастополь. У дорогу взяв із собою подарований колись дідові «Кобзар». Дядько

добрався пароплавом до Катеринослава, потім пересів на поїзд. На станції Синельникове на цей поїзд наскочила банда махновців і пограбувала його. «Кобзар» лежав у невеличкій дорожній скриньці. Звісно, махновці найменше цікавилися книжками, і, мабуть, цей «Кобзар» пішов по руках. Дядько мій, у чому стояв, добрався до Севастополя і незабаром там помер. Наскільки я пригадую, книжка була в червоній палітурці. В кінці книжки вплетено два листи (на цигарковому папері), які писав Тарас Шевченко моєму дідові з Орської фортеці. Ці листи опубліковано <...>. З пошаною А. Козачковський».

Який шлях пройшов «Кобзар» Т.Г. Шевченка, поки потрапив до Катеринослава, – важко сказати. Згаданий вище книгар купив його за безцінь у замурзаного хлопчиська, який бігав по базару й вигукував: «Кому «Кобзаря», дешево віддам!» [9, с. 112–116].

Надзвичайно цінними для музею є видання «Кобзаря» 1886 і 1896 рр.

1886 р. у знаменитій друкарні О.С. Суворіна з'явилось видання поеми «Гайдамаки» Т.Г. Шевченка з ілюстраціями відомого українського художника О.Г. Слатьона. Текст був надрукований українською і російською мовами (переклад М.В. Гербеля). Передмову до книжки написав Д.І. Яворницький.

Це було перше мистецьки оформлене видання Шевченкових творів. Воно видане великоформатним альбомом. Серія робіт, що увійшли до петербурзького видання, містила 14 великих ілюстрацій і 35 менших. Малюнки і тексти надруковані на якісному папері. Крім ілюстрацій О.Г. Слатьона, тут є заголовна віньєтка В.В. Верещагіна з його малюнком «Шевченко в труні». Сьогодні це видання є раритетом, воно вийшло накладом 3 000 примірників. До колекції НІЕЗ «Переяслав» книга передана з обмінно-резервного фонду ЦНБ АН УРСР (м. Київ, вул. Дем'яна Бедного, 11, ЦНБ УРСР) у грудні 1982 р., 36,5 x 47 см (АК-696 КВ-12011) [5].

В експозиції залу № 8 є також унікальний «Ілюстрований «Кобзар» Т.Г. Шевченка». Ілюстрував М.І. Мікешин. З малоросійським і російським текстом. Випуск другий, видання П.І. Бабкіна, С.-Петербург, 1896 р. 24 с. Книга також була передана з обмінно-резервного фонду ЦНБ АН УРСР у грудні 1982 р. 36,5 x 47 см. Папір, друкарський відтиск (АК-695 КВ-12010) [5].

М.О. Мікешин був знайомий з Т.Г. Шевченком з 1858 р., а після смерті поета весь час ушановував його пам'ять, згадував його у своїх мемуарах

і працював над ілюстраціями до окремих поем митця. У найкращих малюнках до цього «Кобзаря» М.О. Мікешин передав ліричність поезії Т.Г. Шевченка, яку пов'язав із драматизмом. Прагнув художник видати ще два «Кобзарі» зі своїми ілюстраціями. Працював над їх створенням день і ніч майже без відпочинку. Раптово 31 січня 1896 р. він помер. Смерть М.О. Мікешина припинила вихід подальших ілюстрованих «Кобзарів» [1].

Окрасою музейної колекції є галицьке видання «Кобзаря» 1914 р. з нагоди відзначення 100-річчя зі дня народження Т.Г. Шевченка. Відзначення ювілею було поштовхом для багатьох галицьких товариств і організацій, пропагуючих творчість поета та його особистість, видати низку нових, змістовних видань творів Т.Г. Шевченка 1914 р., що відігравали важливу педагогічну, культурно-просвітницьку роль для формування національної свідомості українців. Незвичайний «Кобзар» Т.Г. Шевченка, розрахований на «польськомовного» читача (тобто призначений для тих українців, які, зважаючи на польське шкільництво в Галичині, вміли читати лише латиницею), з'явився у Львові 1914 р. Упорядкував його український учений та громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ В.Ю. Охримович. Цікаво, що до «Кобзаря» увійшли не переклади польською мовою творів Т.Г. Шевченка, а його українські поезії, подані латинською транслітерацією, про що сказано в назві видання: «Wybór dejakych najkрасszczych poezij Tarasa Szewczenka, najbilszoho ukrajinskocho poeta, dla tych, szczo znajut' łysze po pols'ky czytaty, w soti rokovyny urodyn poeta». У виданні вміщено 18 поезій Т.Г. Шевченка та невеликий вступ В.Ю. Охримовича «Хто був Тарас Шевченко». Ця книга була передана до фондової колекції Заповідника з наукової бібліотеки Львівського інституту української літератури АН УРСР у 70-х рр. ХХ ст. [5].

Значну зацікавленість викликають у відвідувачів унікальні примірники «Кобзаря» 1918 р. видання, які розміщені у 8 залі експозиції. Один із них був надрукований у Катеринославі в друкарні Еррменка-Ларченка-Норевича. На авантюлі книги читаємо: «Кобзарь. Текст складений в хронологічному порядку по найповнішому другому виданню «Петроградского Общества имени Т.Г. Шевченка» під редакцією В. Доманицького 1908 року. 5% чистого прибутку призначено на збудування пам'ятника Т. Шевченкові в Києві» [5].

Друге видання «Кобзаря» надруковане в Києві в 1918 р. (АК-350 КВ-7845). В інвентарній

картці читаємо: «Кобзарь. Повний текст в редакції В. Доманицького. З життєписом, портретами письменника й малюнками хати, де народився Т. Шевченко, й його могили». Передмова «Життя Тараса Шевченка» В. Доманицького. 573 с. Видавництво книгарні Є. Череповського, Київ, Фундукліва, № 4, 1918 р. Книга була придбана за 15 крб. у 1980 р. в м. Переяславі-Хмельницькому, 14,5 x 20 см. Папір, картон, тканина» [5].

Дані «Кобзарі» за редакцією В.М. Доманицького є перевиданнями «Кобзаря» 1908 р. В.М. Доманицький був на той час одним із найбільших дослідників творчості Т.Г. Шевченка. Він розшукав автографи письменника, дослідження яких стало основою наукової праці. Ним було досліджено 270 автографів та 18 копій поетичних творів Т.Г. Шевченка. Він перший встановив правдиву хронологію поетичної спадщини, і за

його редакцією, згідно з автографами, повністю надруковано «Заповіт». Багатотисячні видання «Кобзаря» 1907, 1908 та 1910 рр. за редакцією В.М. Доманицького миттєво розходилися. Тому вже й після його смерті у вересні 1910 р. знову за його редакції було перевидано 24 різні видання «Кобзаря» [8, с. 229], два з яких, саме 1918 р., зберігаються в експозиції музею [5].

Висновки. Отже, проаналізовано й уведено до наукового обігу музейні предмети раритетних видань «Кобзаря» Т.Г. Шевченка з експозиції музею, які обліковані та записані в інвентарних книгах № № 1, 2, 4 «Книги з автографами», інвентарній книзі «Переяслав-Хмельницький історичний музей» та «Книзі обліку науково-допоміжного фонду». Дані матеріали є початком дослідження всієї літературної шевченкіани з колекції НІЕЗ «Переяслав».

Список літератури:

1. Бондаренко Р.І., Бондарчук П.М. Микешин Михайло Йосипович: Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 683.
2. Бородін В.С. Перше видання «Кобзаря» 1840 р.: передмова до факсимільного видання «Кобзаря» 1840 р. Київ: Дніпро, 1976. 34 с. Видано окремою брошурою, поміщеною у футлярі разом із факсимільним виданням «Кобзаря» 1840 р.
3. Бородін В.С. Післямова: позацензурний примірник першого видання «Кобзаря» Шевченко Т.Г. Кобзар: фототипія позацензурного примірника видання 1840 р. Київ, 1962. С. 116–121.
4. Глоба Н.В. Фототипічні, факсимільні та репринтні видання творів Т.Г. Шевченка у колекції Музею книги і друкарства України. Українська писемність та мова в манускриптах і друкарстві: матеріали 1-ї і 2-ї наук.-практ. конф., 10–11 листопада 2010 р., 9 листопада 2011 р. Київ, 2012. С. 167–172.
5. Інвентарні книги № № 1, 2, 4 «Книги з автографами» (АК) / Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
6. Інвентарна книга «Книга обліку науково-допоміжного фонду» (НДФ) / Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
7. Інвентарна книга «Переяслав-Хмельницький історичний музей» (ПХІМ) / Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».
8. Франко І.Я. Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря»: записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. 1908. Т. 79. С. 228–230.
9. Шаповал І. Доля «Кобзаря» з автографом Шевченка: про матеріали з архіву Д. Яворницького. В пошуках скарбів. Київ, 1965. 327 с.

РАРИТЕТНЫЕ ИЗДАНИЯ «КОБЗАРЯ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКО В ЭКСПОЗИЦИИ МУЗЕЯ «ЗАВЕЩАНИЯ» Т.Г. ШЕВЧЕНКО

В статье впервые охарактеризованы раритетные издания «Кобзаря», которые находятся в экспозиции музея. Данные экземпляры составляют фондовую коллекцию литературной шевченкианы Национального историко-этнографического заповедника «Переяслав». Эти музейные предметы учтены и описаны в инвентарных книгах № № 1, 2, 4 «Книги с автографами», инвентарной книге «Переяслав-Хмельницкий исторический музей» и инвентарной «Книге учета научно-вспомогательного фонда» (НВФ). Указаны, по возможности, местонахождение и лица, причастные к этим раритетам. Осуществлен анализ специфики оригиналов, фототипических и факсимильных изданий «Кобзаря», которые издавались на территории всей Украины, в частности, в XIX – нач. XX вв.

Ключевые слова: литературная шевченкиана, «Кобзарь», фототипические и факсимильные издания, инвентарная карточка, раритетные издания.

**RARE EDITIONS OF TARAS SHEVCHENKO'S "KOBZAR"
IN THE EXHIBITION MUSEUM "OF TETAMENT" OF T. SHEVCHENKO**

The article describes for the first time the rare editions of "Kobzar" which are in the museum exposition. These copies constitute the fund collection of literary Shevchenkianas of NHER "Pereyaslav". These museum items are recorded and described in the inventory books № № 1, 2, 4 "Books with Autographs", the inventory book "Pereyaslav-Khmelnysky Historical Museum" and the inventory "Book of Accounting of the Scientific Support Fund". It is indicated where possible location and persons involved in these rarities. The analysis of the specifics of the originals, phototype and facsimile editions "Kobzar", which were published on the entire territory of Ukraine, in particular, in the XIX – at the beginning of XX century.

Key words: *literary Shevchenkiana, Kobzar, phototype and facsimile editions, inventory card, rare editions.*

Тишкевич О.В.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ГАЗЕТНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1861–1914 рр.)

У статті охарактеризовано умови розвитку української газетної справи. Виокремлено періоди розвитку газетної справи в пореформений період, дано оцінку змісту деяких газет. У дослідженнях формуються нові підходи, зумовлені впливом окремих явищ і процесів, які відбуваються в українському суспільстві. У статті виокремлено деякі аспекти становлення та розвитку періодичної преси на теренах Київського генерал-губернаторства в період реформ, які відбувалися з 1861 р. по 1914 р., вивчено їхнє значення в суспільно-політичному житті українців.

Ключові слова: газета, Київське генерал-губернаторство, преса, періодика, пореформений період.

Постановка проблеми. Питання розвитку та становлення української газетної справи на території Київського генерал-губернаторства в пореформений період досліджується й обговорюється в різних наукових напрямках. Дослідження в аспекті розвитку та становлення періодичної преси є вкрай актуальним, оскільки необхідне для формування сучасного наукового простору та вивчення походження української преси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякими аспектами питання розвитку та становлення газетної справи на території Київського генерал-губернаторства цікавилися вчені, які зробили внесок у формування знання щодо української періодичної преси. Зокрема, А. Животко [1] досліджував, як розвивалася українська періодика від зародження, тобто з козацьких часів, до Другої світової війни. Автор використав архівні матеріали української еміграції, ввів у науковий обіг багато імен творців, засновників та меценатів українських часописів, які були вилучені з вітчизняної історіографії.

Грунтовне визначення української преси сформулював історик В. Ігнатієнко у своїх роботах «Бібліографія української преси (1816–1916 рр.)» (1930 р.) та «Українська преса (1816–1923 рр.): історико-бібліографічний етюд» (1926 р.), який зазначав: «<...> За українську пресу можна вважати всю пресу, що виходила на території України та по інших землях, заселених українцями, друковану всіма українськими діалектами, говорами

та всіма правописами (ярижкою, фонетикою)» [2].

Постановка завдання. Мета статті полягає в дослідженні особливостей становлення газетної справи як окремого сегмента періодичної преси на теренах Київського генерал-губернаторства в період реформ, які відбувалися з 1861 р. по 1914 р., та їхня роль у суспільно-політичному житті українців.

Виклад основного матеріалу дослідження. На становище газетної справи на території Київського генерал-губернаторства в 1861–1914 рр. впливали події, що відбувалися в суспільному та політичному житті як Російської імперії, так і за її межами. Унаслідок реформ 60-х рр. XIX ст., які були проведені російським царизмом, склалися сприятливі умови для збільшення кількості газет, що стали видаватися на території Київського генерал-губернаторства. З'являються такі газети, як «Друг народа» (1867–1876 рр.) та «Перевіз» (1862–1870 рр.). Хоча це була консервативна преса, проте вищезазнані газети стали новим явищем у суспільному житті м. Києва та Південно-Західного краю.

Наприкінці XIX ст. революційний настрій охоплює всі кола суспільства, і царський уряд, наляканий постійними заворушеннями робітників і селян, зробив деякі полегшення, найважливішим було поширення преси [3, с. 142]. Виходять друком ліберальні газети, що мали особливе значення в Україні. Звичайно, всі вони друкувалися російською мовою, але виникла можливість обговорю-

вати українські питання. 1898 р. в Києві почала виходити газета «Киевские отклики». Її видавали громадські діячі: професор І. Лучицький, В. Науменко, М. Василенко. Активно працювали в газеті в різні роки В. Антонович, С. Єфремов, В. Короленко, А. Кримський, І. Стещенко, С. Петлюра, С. Русов та інші. Газета була присвячена українським питанням і мала, як на той період, великий тираж – до 25 000 примірників, які поширювалися серед різних верств населення.

Значно вплинув на подальший розвиток газетної справи на території Київського генерал-губернаторства початок російської революції 1905–1907 рр. та «Именной высочайший указ правительствующему сенату о временных правилах о повременных изданиях» [3, с. 142], які були видані після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Тимчасові правила на друк від 24 листопада 1905 р. ліквідували цензуру для всіх періодичних видань, які видавалися в містах.

Унаслідок цього з'явилася україномовна преса на території Київського генерал-губернаторства, а також друковані органи різних політичних партій як всеросійського, так і українського спрямування.

На сторінках газет у період революції активно починається обговорення подальшої долі Російської імперії. Україномовні газети критично обговорюють питання національно-культурного відродження й автономії України.

Розвиток та становлення газетної справи на території Київського генерал-губернаторства в 1861–1914 рр. можна поділити на три періоди:

- I період – 19 лютого 1861 р. – 18 травня 1876 р.;
- II період – друга половина травня 1876 р. – жовтень 1905 р.;
- III період – листопад 1905 р. – червень 1914 р.

Перший етап хронологічно починається зі скасування кріпацтва в Російській імперії 19 лютого 1861 р., а закінчується 18 травня 1876 р., коли Олександр II у м. Ємсі (курорт поблизу м. Вісбадена в Німеччині) підписав таємне розпорядження про заборону друку та поширення книжок українською мовою [4, с. 410]. У цей період у межах Київського генерал-губернаторства виходило в різні роки лише 10 газет. З них 8 у Києві: «Киевские губернские ведомости», «Современная медицина», «Киевский телеграф», «Киевлянин», «Друг народа», «Паровоз», «Киевский вестник», «Киевский листок объявлений». У м. Житомирі – губернському місті Волинської губернії

видавалися «Волинские губернские ведомости». У м. Кам'янець-Подільському – губернському місті Подільської губернії видавалися «Подольские губернские ведомости».

Характерною особливістю першого періоду становлення та розвитку газетної справи на території Київського генерал-губернаторства були цензурні утиски преси національно свідомої української мови. Вже через два роки після скасування кріпацтва, 20 липня 1863 р. під впливом реакційних сил, що звинувачували українські кола у зв'язках із російськими повстанцями, російський царизм видав Валуєвський циркуляр (автор – міністр внутрішніх справ П. Валуєв). Цим ганебним документом було поставлено під сумнів саму можливість існування українського друку. Царську адміністрацію особливо занепокоїло те, що «ныне приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих политических замыслов, принялись, под предлогом распространения грамотности и просвещения, за издание книг для первоначального чтения, букварей, грамматик, географий и т. п.» [4, с. 410]. Зрозуміло, що в таких умовах була неможлива поява україномовних газет.

Другий період становлення та розвитку газетної справи на території Київського генерал-губернаторства починається з 1976 р., що хронологічно збігається з підписанням Ємського акта, а закінчується в 1905 р., перед початком першої російської революції 1905–1907 рр.

У зазначений період у Київському генерал-губернаторстві протягом різних років видавалося 22 газети. З них продовжували виходити у Волинській губернії «Волинские губернские ведомости». У Київській губернії, зокрема в м. Києві: «Киевские губернские ведомости», «Киевлянин», «Друг народа», «Киевский листок объявлений». У Подільській губернії – «Подольские губернские ведомости». Новими газетами для цього періоду були: у Волинській губернії – «Волинь» (м. Житомир). У Київській губернії, зокрема в Києві: «Киевский листок» (1878–1881 рр.), «Заря» (1880–1886 рр.), «Труд» (1881–1902 рр.), «Киевское слово» (1897–1905 рр.), «Телеграммы» (1904 р.), «Профессиональная школа» (1891–1898 рр.), «Жизнь и искусство» (1893–1900 рр.), «Рабочая газета» (1897 р.), «Россия и Азия» (1897–1901 рр.), «Киевская газета» (1899–1905 рр.), «Киевский социал-демократический листок» (1902–1903 рр.), «Киевские отклики» (1903–1907 рр.), «Рабочее слово»

(1904 р.), «Спутник средней школы и экстерна» (1909–1910 рр.), «Вперед» (1897–1901 рр.), «Телефон» (1904 р.), «Уманский листок объявлений» (м. Умань, 1904–1905 рр.). У Подільській губернії – «Подольский листок» (м. Кам'янець-Подільський, 1881–1882 рр.).

Суттєвим явищем цього періоду була поява газет, які лояльно ставилися до української культури, зокрема до розвитку літературного процесу. Це такі газети, як «Киевский труд» (1881–1882 рр.), що виник на основі «Киевского листка» (1878–1881 рр.), «Заря» (1880–1886 рр.), Житомирська газета «Волянь» (з 1878 р.) та Кам'янець-Подільський «Подольский листок» (з 1881 р.).

Ще однією особливістю стала поява провінційних газет. Зокрема, «Уманского листка объявлений» (м. Умань, 1904–1905 рр.), «Подольского листка» (м. Кам'янець-Подільський, 1881–1882 рр.), газети «Волянь» (м. Житомир, 1878 р.).

Третій період становлення та розвитку газетної справи на території Київського генерал-губернаторства бере свій початок 2 листопада 1905 р., коли було видано «Именной высочайший указ правительствующего сената о временных правилах о повременных изданиях». Тимчасові правила на друк від 24 листопада 1905 р. «хотя и ограничивали свободу печати, но в сравнении с дореволюционным законодательством стали значительным шагом вперед на пути к демократическому обществу» [5, с. 359]. Цими правилами була ліквідована попередня цензура для всіх періодичних видань, які видавалися в листах, скасовано адміністративні стягнення, міністр внутрішніх справ позбавлявся права заборонити обговорення в пресі будь-якого питання, скасовано правила про застави для періодичних видань і деякі інші обмеження [6, с. 302]. Цей період був досить важливим для преси, бо на зміну прийшли революційні роки.

До того ж головні зрушення в газетній справі були пов'язані з кількістю газет, що виходили на території Київського генерал-губернаторства, яка збільшилася до 68 назв. Особливістю, яка якісно відрізняла третій період від першого та другого, стала поява україномовних та польськомовних газет. Так, на третій період припадає поява таких україномовних газет: «Громадська думка» (1905–1906 рр.), «Боротьба» (1906 р.), «Рада» (1906–1914 рр.), «Слово» (1907–1909 рр.), «Село» (1909–1911 рр.), «Засів» (1911–1912 рр.), «Світова Зірниця» (1906–1913 рр.), «Маяк» (1912–1914 рр.),

«Згода» (1914 р.). Ці газети стали рупором свідомого українства в боротьбі за свої національно-культурні права та впливали на формування національної свідомості українського населення Південно-Західної України.

Польськомовні ж газети, які виходили в Києві, а саме: «Glos Kijowski» (1906 р.), «Dziennik Kijowski» (1906–1914 рр.), «Slovo Boze» (1909 р.), «Lud Bozy» (1910–1911 рр.), «Gonies Kijowsky» (1914 р.), були друкованими органами польської громади, зокрема, м. Києва, і ці газети зосереджували увагу в основному на проблемах поляків, які проживали в Україні.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна дійти висновку, що процес становлення та розвитку газетної справи на території Київського генерал-губернаторства пройшов три періоди. Найбільша кількість газет виходила протягом третього періоду, що показано в таблиці.

I період	II період	III період
10	38	74

Найбільша кількість газет (майже 80%) виходила в м. Києві, що є закономірним явищем, оскільки він був центром суспільно-політичного, культурного та наукового життя Київського генерал-губернаторства.

Спрямованість газет можна розподілити за ставленням до проблем українського суспільного та національного руху в підросійській Україні.

Перша група складається з монархічно охоронної преси, яку представляла газета «Киевлянин» [7, с. 194]. З нею залишилася консервативна преса – «Друг народа» (1867–1876 рр.), «Паровоз» (1869–1870 рр.) [5, с. 193]. Ці видання виступали проти будь-яких проявів національно-культурного життя українців.

Окремо необхідно виділити ліберально-буржуазну пресу різних відтінків, як-от «Киевский телеграф» періоду 1859–1874 рр., «Киевский листок объявлений» (1872–1877 рр.), «Киевский листок» (1878–1888 рр.), «Труд» (1881–1882 рр.), «Заря» (1880–1886 рр.), «Киевский вестник» (1870–1871 рр.). Ці друковані органи, хоча і критикували різні прояви національно-культурного життя українців, але ставилися до нього лояльно.

1897 р. бере свій початок на території Київського генерал-губернаторства преса російської соціал-демократії, а саме: «Рабочая газета» (1897 р.), газета «Вперед» (1897–1901 рр.), «Киевский социал-демократический листок» (1902–1903 рр.), «Юго-Западная неделя» (1905 р.).

Завданнями даних газет була роз'яснювальна робота й агітація серед пролетаріату, заклик на боротьбу проти російського самодержавства.

В Україні мали свої друковані органи й інші російські політичні партії. 1904 р. в Києві виходила газета «Рабочее слово» – видання Київського комітету соціалістів-революціонерів. Друкованими органами українських конституційних демократів були газети «Свобода и право» і «Свободная мысль», які виходили в Києві 1906 р.

Інтереси ж українських політичних партій були представлені українськими україномовними газетами «Боротьба» (1906 р.) та «Слово» (1907–1909 рр.).

Так, соціал-демократичний орган «Боротьба», редактором-видавцем якої був громадсько-політичний діяч М. Стаховський, ставила на порядок денний соціально-економічні та політичні питання, що стосувалися життя українського населення.

Значним явищем в суспільно-політичному житті Київського генерал-губернаторства стала поява центрального друкованого органу Української партії соціал-демократів, що виходив протягом 1907–1909 рр. у Києві – газети «Слово», редактором-видавцем якої була журналістка О. Корольова. Газета ставила своїм завданням «політичне і національне усвідомлення широкого кола читачів, вважаючи, що національна свідомість прийде разом із соціальною» [3, с. 142].

Газети на території Київського генерал-губернаторства поширювалися у два способи. Перший – це передплати помісячна, піврічна та річна: окрема кількість примірників надходила до продажу в газетні крамниці та продавалася через вуличних торговців газет, якими часто були неповнолітні діти. Решту газет, які видавалися, неможливо було безкоштовно поширювати серед населення. Російські ж соціал-демократи свої нелегальні газети, кількість яких була надзвичайно мізерна, поширювали серед робітників безкоштовно з метою агітації та пропаганди соціал-демократії.

Зауважимо, що встановити загальну кількість газет за назвами, що виходили на території Київського генерал-губернаторства протягом 1861–1914 рр., точно неможливо. Досить часто газета, яка тільки вийшла із друку, вже була конфіскована поліцією. Деякі газети були набрані, але так і не вийшли із друку. Також необхідно зазначити, що в різних довідниках подається різна кількість газет. Найповніше зібрання газетних фондів у наші дні міститься у відділі періодичних видань

Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. У ній представлено найповнішу колекцію газет, що виходили на території Київського генерал-губернаторства з 19 лютого 1861 р. до початку Першої світової війни. У вказаний період на території Київського генерал-губернаторства вийшло із друку 130–140 газет.

За періодичністю газети розподілялись так:

Щоденні	59
Тричі на тиждень	9
Двічі – тричі на тиждень	1
Щотижневі	5
Двічі на місяць	21
Щомісячні	2
Двічі на день	1
Нерегулярні і без означення	2
Ілюстровані додатки (щотижневі)	10
Двічі на тиждень	5

Україномовні газети за періодичністю розподілилися так:

Щоденні	2
Двічі на тиждень	1
Щотижневі	5

За змістом газети Київського генерал-губернаторства розподілялися так:

Політичні, економічні і літературні	74
Політичні та літературні	41
Економічні і літературні	5
Для селян і робітників	5
Для селян	4
Фахові	5

Серед них україномовні:

Політичні, економічні і літературні	3
Для селян і робітників	3
Для селян	2
Політичні	1

Від того, чиїм коштом видавалися газети і чиїми друкованими органами вони були, залежало і те, чиї інтереси такі видання відстоювали. За таким критерієм газети, що виходили на території Київського генерал-губернаторства, можна поділити на монархічно охоронну, партійну та народну пресу.

До монархічно охоронних видань належать «Губернские ведомости», які видавалися у Волинській, Київській та Подільській губерніях, «Киевлянин» (з 1864 р.), «Друг народа» (1867–1876 рр.), «Паровоз» (1869–1870 рр.). Ці газети стояли на монархічно-самодержавних позиціях і виступали за «единую и неделимую Россию».

1897 р. бере свій початок історія партійної преси на території Київського генерал-губернаторства. Партійна преса досить широко представ-

лена періодичними виданнями різних політичних партій: РСДРП, Партії соціалістів-революціонерів, Конституційно-демократичної партії, Русской монархической партии. Інтереси ж українських національних політичних партій були представлені україномовними газетами «Боротьба» та «Слово».

1897 р., обстоюючи інтереси пролетаріату, газета київської групи соціал-демократів писала: «Русское рабочее движение теперь так выросло, что нужно подумать о постоянном общении русских рабочих между собою, о взаимной поддержке в борьбе, об их тесном братском союзе» [3, с. 148]. Своїм виданням газета повинна була «соединять всех русских рабочих для дружной однодумной общей борьбы с общими врагами» [8, с. 1]. Інтереси пролетаріату відстоювали і такі газети, як: «Вперед» (1897–1901 рр.), «Юго-Западная неделя» (1903–1904 рр.), «Южная неделя» (1905 р.), «Киевский социал-демократический листок» (1902–1903 рр.), «Голос солдата» (1906 р.), «Железнодорожный пролетарий» (1908 р.), «Южный пролетарий» (1908 р.).

Серед вищезгаданих газет необхідно виокремити газету «Голос солдата» Київської воєнної організації, яка видавалася Київським комітетом РОДРП 1906 р. Газета мала за мету «объединение сознательных товарищей-солдат, и через посредство ее влияние на более широкие массы, чем это было до сих пор» [9, с. 4].

Інша партійна преса обстоювала потрійні інтереси своїх політичних партій. Газета «Рабочее слово» – видання Київського комітету соціалістів-революціонерів, обстоювала інтереси соціалістів-революціонерів, газети «Свобода и право» (1906 р.) та «Свободная мысль» (1906 р.), будучи друкованими органами українських конституційних демократів, обстоювали їхні партійні інтереси.

Україномовна газета «Боротьба» – друкований орган українських соціал-демократів, редактором-видавцем якої був український громадсько-політичний діяч М. Стаховський, що обстоював інтереси української соціал-демократії та українського народу. На таких же позиціях стояв центральний друкований орган Української партії соціал-демократів, що видавався в Києві протягом 1907–1909 рр. – газета «Слово», редактором-видавцем якої була журналістка О. Корольова. Газета обстоювала інтереси українського пролетаріату та селянства і ставила своїм завданням політичне і національне усвідомлення широкого кола читачів, вважаючи, що національна свідомість прийде разом із соціальною [9, с. 4].

Інтереси українського пролетаріату, селянства й інтелігенції обстоювали також україномовні газети «Село» (1909–1911 рр.), «Засів» (1911–1912 рр.), «Маяк» (1912–1914 рр.) та «Рада» (1906–1914 рр.).

Що стосується фінансової бази видань, то вона залежала від багатьох чинників. Зокрема, всі газети, які видавалися на території Київського генерал-губернаторства протягом 1861–1914 рр., можна поділити на ті, що видавалися державним коштом чи на державну субсидію, і ті, що видавалися на приватні кошти. Яскравим прикладом газет, що видавалися державним коштом, були Волинські, Київські та Подільські «Губернские ведомости», які видавалися коштом губернських правлінь. 1864 р. в Києві розпочато видання на державну субсидію газети «Киевлянин», яка стояла на охороні монархічних порядків.

Приватну пресу, або пресу, що видавалася не державним коштом, можна поділити на газети, що видавалися на кошти однієї особи, і ті, які видавалися за рахунок групи осіб чи коштом політичних партій. Прикладом газет, що видавалися на кошти однієї особи, є «Киевский телеграф» у перший період свого існування (1859–1874 рр.), коли він видавався коштом свого засновника, відставного поручика А. Юнка. Приватних газет, що видавалися коштом групи осіб, багато. Це той же «Киевский телеграф» на другому етапі свого існування (1874–1876 рр.), який у червні 1874 р. відкупила у вдови А. фон Юнка Я. Гогоцька, дружина професора Київського університету. У цей час фактично на чолі газети стояв редакційний комітет із членів лівого крила «Старої громади» (М. Драгоманов, М. Вібер, Ф. Волков, М. Лисенко, П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович та інші). До приватної преси, що видавалася на недержавні кошти, належать також газети різних політичних партій, які діяли на території Південно-Західної України.

Видавництво в 1861–1914 рр. було дорогою справою і потребувало значних коштів. До того ж приватні газети не завжди прибутками покривали затрати на видання. Показовою щодо цього є україномовна газета «Рада», в яку вкладав свої кошти відомий український діяч, член Української радикально-демократичної партії Є. Чикаленко, «щоб покрити постійні дефіцити, пересічна сума яких виносила річно 20 000 золотих рублів [8, с. 4]. Коли у 1909 р. потрібно було покрити дефіцит у 12 000 золотих рублів, батько Є. Чикаленка, заставивши дім, покрив дефіцит» [9, с. 1].

Значною статтею отримання прибутків і зміцнення фінансової бази видань була пересилка

газет за кордон її передплатникам. Не однаковим було і ставлення суспільства до газет, яке залежало насамперед від того, наскільки цікавою була газета, яку інформацію вона несла, які матеріали друкувала на своїх сторінках. Газети на зразок «Губернских ведомостей» не мали популярності серед різних верств населення, оскільки друкували лише офіційні повідомлення, що стосувалися царської адміністрації, прибуття і відбуття різних офіційних осіб.

Широкої популярності серед різних прошарків міського та незначної кількості сільського населення набула газета «Киевский телеграф», особливо в другий період свого існування (1874–1876 рр.). Причиною цього було обговорення на сторінках видання гострих проблем із різних сфер суспільного життя.

Під час революційних подій 1905–1907 рр. цікавість до періодичної праці значно зростає. Цьому сприяло проголошення Тимчасових правил на друк від 24 листопада 1905 р., якими ліквідована цензура, та політизація преси, завдяки чому, що на її сторінках висвітлювалися події 1905–1907 рр., преса активно долучилася до обговорення суспільно-політичних процесів у Російській імперії, на території Київського генерал-губернаторства.

Неоднаковим було ставлення населення і до україномовних газет, що видавалися в Київському генерал-губернаторстві. Із часом ставлення населення до газет змінювалося. Прикладом є газета «Громадська думка», редактором-видавцем якої був відомий український діяч Є. Чикаленко. Спочатку газета зацікавила широкі кола громадськості. У першій половині 1906 р. вона навіть зібрала загалом 4 093 передплатників, але надалі їх кількість зменшилася до 500. Причиною стало

те, що, з одного боку, газета була звинувачена в тому, що подає із запізненням відомості, з другого – читач ще не звик до української газетної мови, термінології та фонетичного правопису, вимагаючи, щоб в газеті писалося так, «як у нас на селі говорять».

Широкої популярності серед української громадськості набула газета «Рада» завдяки тому, що на своїх сторінках порушувала проблеми українського суспільства, гостро критикувала тогочасний самодержавний устрій.

Популярними українськими друкованими органами серед робітників і селян були газети «Село», «Засів», «Маяк». У простій доступній формі співробітники цих газет подавали матеріали на різноманітні теми політичного, суспільного життя, висвітлювали проблеми робітників і селян.

Висновки. Отже, на основі вищезазначеного можна дійти таких висновків. Розвиток газетної справи в межах Київського генерал-губернаторства протягом 1861–1914 рр. пройшов три періоди. Кожен період був якісно новим щодо попереднього, відрізнявся кількістю газет, появою нових видань, оновленням напрямів і типів. На становище газет впливали суспільно-політичні події, що відбувалися на теренах Російської імперії протягом 1861–1914 рр.: скасування кріпацтва 1861 р., Російська революція 1905–1907 рр. Найяскравішим був третій період розвитку газетної справи в межах Київського генерал-губернаторства (1905–1914 рр.), коли видавалося найбільше газет, сеєред яких і видання українською та польською мовами. До того ж м. Київ став центром розвитку газетної справи в межах Київського генерал-губернаторства, в якому видавалася найбільша кількість газет (понад 75%).

Список літератури:

1. Животко А. Історія української преси. К. 1999. 368 с.
2. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.): історико-бібліографічний етюд. К.: Держвидав України, 1926. 76 с.
3. Історія української дожовтневої журналістики. Львів. 1983. 512 с.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Київ, 1993. 608 с.
5. Юридична енциклопедія.. Т. 2: Д – Й. К., 1999. 720 с.
6. Лемке М. Епоха цензурних реформ 1859–1865 гг. СПб., 1903. 512 с.
7. Российское законодательство X – XX вв.: в 10 т. Т. 9. М., 1994. 430 с.
8. Боротьба. 1906. 27 травня. № 1. С. 1.
9. Рабочая газета. 1897. № 1. С. 4.
10. Голос солдата. 1906. 15 ноября. С. 4.
11. Слово. 1907. 11 травня. № 1. С. 1.

**ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГАЗЕТНОГО ДЕЛА
НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА
В ПОРЕФОРМЕННЫЙ ПЕРИОД (1861–1914 ГГ.)**

В статье охарактеризованы условия развития украинского газетного дела. Выделены периоды развития газетного дела в пореформенный период и дана оценка содержанию некоторых газет. В исследованиях формируются новые подходы, обусловленные влиянием отдельных явлений и процессов, происходящих в украинском обществе. В статье выделены некоторые аспекты становления и развития периодической прессы на территории Киевского генерал-губернаторства в период реформ 1861–1914 гг., отмечена их роль в общественно-политической жизни украинцев.

Ключевые слова: газета, Киевское генерал-губернаторство, пресса, периодика, пореформенный период.

**FEATURES OF SUBMISSION AND DEVELOPMENT OF THE NEWSPAPER
IN THE TERRITORY OF THE KYIV GENERAL GOVERNMENT
IN THE POSTREFORM PERIOD (1861–1914)**

The article describes the conditions for the development of the Ukrainian newspaper business. The period of development of the newspaper business in the postreform period is distinguished and the repertoire of some newspapers is estimated. In the research, new approaches are being formed, which are formed under the influence of certain phenomena and processes that take place in Ukrainian society. The article outlines some aspects of the formation and development of a periodical press within the bounds of the Kiev General Governorate during the period of reforms that took place from 1861 to 1914 and their role in the socio-political life of Ukrainians.

Key words: newspaper, Kiev General Governorate, press, periodicals, postreform period.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

СУБ'ЄКТИВНЕ РОЗТАШУВАННЯ ВІЙН ТА РЕВОЛЮЦІЙ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОСТОРІ І ЧАСІ

У статті порушується практично недосліджене досі питання про суб'єктивний характер визначення істориками таких об'єктів дослідження, як війни та революції. Розглядаються як міждержавні війни з різним колом учасників (два чи більше), так і громадянські війни. Також досліджується проблема взаємного співвіднесення революцій і громадянських війн. Запроваджуються нові підходи до розгляду історичного простору і часу. Зроблені висновки щодо суб'єктивізму істориків у розташуванні цих об'єктів та щодо його витоків.

Ключові слова: історіографія, об'єкт науково-історичного дослідження, просторово-часові структури, війна, революція.

Постановка проблеми. Нестандартність обраної теми дослідження для традиційної історіографії полягає в тому, що історик зазвичай розглядає об'єкти наукового дослідження як дані йому а ргіогі: він бачить їх так, як вони дійшли до нього з минулого, яке він не владний змінити. Він не стільки творить свої об'єкти, скільки обробляє. Принаймні історик сам так вважає. Він заздалегідь відмовляється визнавати саму можливість їх форматування залежно від своїх дослідних завдань. Максимум, на який історик погоджується в цьому питанні, – це цілковита переорієнтація викладу матеріалу залежно від обраного підходу: формаційного чи цивілізаційного. Ми кажемо «максимум», хоча вважаємо його «мінімумом»: дійсно, історик погоджується змінити лише підхід, і тоді все змінюється «само» – це мінімум дій. Проте уявлення про ситуацію незмінності підходу, всередині якого історик може довільно визначати об'єкти свого дослідження, у науковій історіографії практично відсутнє – на нашу думку, неправомочно. Доведенню цієї неправомочності і присвячена дана розвідка.

Постановка завдання. Отже, мета нашого дослідження – показати, що в історіографії (за приклад ми візьмемо лише ту її частину, що керується формаційним підходом) відсутня структурна цілісність об'єктів і одностайність щодо визначення їх розташування в просторово-часових координатах. У тому корпусі науково-історичних праць, який є сьогодні, немає єдності ні щодо визначення цих об'єктів, ні щодо розуміння їхнього сенсу та значення і навіть щодо їхніх гео-

графічних і хронологічних меж. Всі ці параметри постійно й активно змінюються і перевизначаються істориками різних країн залежно від власних дослідних програм і тих політичних завдань, які перед ними ставляться ззовні: державою, суспільством і самим типом суспільної свідомості історика, який примушує його до самоцензури.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найбільш спірними (а отже, простими для вивчення) об'єктами є війни. Як міждержавні, так і громадянські війни ніколи не розглядалися всіма залученими до них сторонами однаково. Ситуація з міждержавними війнами більш проста: у реальному часі сприйняття таких війн визначається опозицією «свій – чужий», яка згодом стає дороговказом для істориків всіх країн-учасниць. Для істориків інших країн визначальною стає опозиція «чужий – чужий», подібна до неї структурно, але відмінна за емоційним наповненням. Як правило, ця опозиція потім утверджується як стандарт сприйняття минулої події в межах всесвітньої історії. Наприклад, нам не важко уявити структуру Пунічних війн між Римом і Карфагеном (III – II ст. до н.е.) за незмінності наших даних про склад їх учасників. Але реконструювати їх емоційний вплив на римське і карфагенське суспільство ми вже не можемо, якщо не маємо прямих вказівок джерел [5, с. 79, 129]. Ми не можемо цього через зміну характеру тих позаісторичних чинників, які вже згадувалися вище: суспільства і суспільної свідомості. Ми не можемо створити адекватну картину реакції на вторгнення Ганнібала в Італію, бо не можемо адекватно уявити сус-

пільство, слухняне щодо власної ради старійшин (сенату), і суспільство, строкате за громадянським статусом різних етнічних груп у своєму складі (римлян, союзників, італіків).

Коли ми говоримо про Третю Пунічну війну (149–146 рр. до н. е.) і облогу Карфагену римськими військами, ми сприймаємо спротив карфагенян як визвольну патріотичну боротьбу [5, с. 303]. Ми робимо це не тільки тому, що до нас дійшла *саме така* інформація з античних джерел, а ще й тому, що ми розуміємо цю війну крізь призму нашого власного сприйняття – неусвідомлюючи того, що воно сформувалося за зразком визвольної патріотичної боротьби революційної Франції проти коаліції європейських монархій наприкінці XVIII ст. Ми сприймаємо Третю Пунічну війну не так, як її сприймали сучасники, а так, як вони б сприймали її, маючи перед собою досвід Великої французької революції 1789 р. Отже, в історика і в історії, яку він пише, – різне минуле, і не враховувати цього неправильно з методологічного погляду.

Ми знаємо, що ні англійці, ні французи XIV–XV ст. не усвідомлювали, що живуть в період Столітньої війни. Саме це поняття було запроваджене пізнішою історіографією [1, с. 3]. Для сучасників подій вони розкладалися на доволі хаотичну послідовність конфліктів і замирень, внутрішній сенс яких був далеко не очевидним, адже значна частина їх рухів лишалася прихованою. Тому для розуміння цих подій істориками стало принципово важливим розкриття латентних, неперсоналізованих чинників і створення такого інструмента, який дозволив би бачити напрям подій і розуміти їх значення для подальшої історії. Така потреба в сучасників подій, зрозуміло, відсутня. Все це спричинило появу назви-ідентифікатора, під егідою якої події англо-французьких відносин 1337–1453 рр. стали вперше розглядатися цілісно.

Ще складнішою є ситуація навколо таких об'єктів дослідження, як війни з більш широким колом учасників. Наприклад, Наполеонівські війни початку XIX ст. являють собою, з одного боку, продовження революційних війн Франції кінця XVIII ст. і вияв економічної боротьби буржуазних держав (визначимо це як шаблон № 1), з іншого ж боку – розвиток одвічного англо-французького суперництва, яке відбувалося по всіх куточках світу (саме Англія стояла за створенням майже всіх 7 антифранцузьких коаліцій) (шаблон № 2) [6, с. 312–313; 9, с. 124–128]. Механічне поєднання цих двох шаблонів сприйняття тільки ускладнює проблему. Якщо ми, наприклад,

просто вилучимо шаблон № 2, ми не зможемо зрозуміти роль запровадженої Францією Континентальної блокади як важливого чинника цих війн, але якщо ми додамо його механічно, то нам доведеться відповідати на цілу низку нових запитань, зокрема:

– Чи включати до складу Наполеонівських війн торговельні війни та конфлікти Англії з країнами, залученими Францією до Континентальної блокади, та з їхніми союзниками (Росією, Данією, Сполученими Штатами Америки)?

– Чи включати до складу Наполеонівських війн війни та конфлікти в інших регіонах світу (Гаїті, Ла-Плата, Канада, Індія, Туреччина, Іран тощо), де Англія так чи інакше змагалася за сфери впливу із Францією та її союзниками?

Позитивна відповідь на обидва ці запитання здатна розширити поняття «Наполеонівські війни» до абсурду. Тоді доведеться, наприклад, включити до їх складу Визвольну війну країн Латинської Америки проти Іспанії (1808–1826 рр.). Але негативна відповідь передбачає повне чи часткове руйнування багатьох контекстів, до яких ми можемо поставитися логічно, але вже не можемо емоційно. Так, питання про зв'язок із контекстом Наполеонівських війн операцій англійського флоту на Ла-Платі (Південна Америка) у 1808 р. проти колабораціоністської іспанської колоніальної влади залишається зазвичай за межами розгляду. Якщо ж сформувати свій підхід до нього за аналогією (тобто так, як ми формуємо підхід до Третьої Пунічної війни), тоді найближчою такою аналогією є комплекс військових операцій англійського флоту проти вішістських колоніальних властей в Африці в 1942 р., який, безсумнівно, включається до подій Другої світової війни. Отже, дві різні події можуть мати риси подібності, але це часто не враховується щодо їх розташування в узагальнюючих координатах (тобто в координатах Наполеонівських війн чи Другої світової війни). Єдиної логіки тут нема. Отже, тоді керуватися у визначенні приналежності події до того чи іншого об'єкта дослідження доцільно, враховуючи емоційне сприйняття сучасників подій. Проте, як уже було показано вище, це можливо далеко не для всіх подій і до того ж ускладнює методологічну сторону проблеми, бо запроваджує залежність методології від стану джерельної бази. Інакше кажучи, це робить різні історичні епохи неузгоджуваними в принципі, а тому ставить під сумнів саму можливість вивчення «всесвітньої» історії.

Не менше складнощів постає перед істориком, що розглядає такі об'єкти, як громадянські війни.

Вони часто сприймаються як результат поляризації суспільства внаслідок революцій, тому репрезентуються своєрідними парами. Репрезентація пар «війна – революція» в історіографії визначається стандартами мислення, сформованими в добу Нового часу. Ці стандарти сформувалися під впливом того факту, що навіть міждержавні війни тієї доби нерідко виникали під впливом революційних подій (Наполеонівські війни, війна 1848–1849 рр. між П'ємонтом та Австрією тощо).

Щодо подій історії Стародавнього світу і Середніх віків застосування терміна «революція» можливе лише за аналогією, нав'язною зіставленням із більш пізніми подіями. Але таке застосування є абсолютно притаманним тоталітарному мисленню [3, с. 296]. Наприклад, у радянській історіографії поширеним було поняття «революція рабів», яким намагалися описати руйнівні зрушення в пізній Римській імперії, якими супроводжувався її розпад [2, т. 3, с. 73]. Умоглядний, штучний характер даної побудови був достатньо очевидним. Це поняття так ніколи і не змогло витіснити з опису подій ключове поняття «Велике переселення народів», і після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) поступово було виведене з ужитку. Сучасна наука розглядає руйнування Римської імперії як результат вторгнень варварів під час Великого переселення народів, і це відповідає емоційному сприйняттю сучасників подій, наскільки ми можемо реконструювати його за даними джерел [7, с. 35–36].

Приклади використання історичного матеріалу показують, що його переформатування нерідко використовувалося для обґрунтування окремих ідеологем. У марксистській науковій історіографії запроваджене поняття «Нідерландська буржуазна революція (1566–1609 рр.)», у форматі якої розглядалися війни другої половини XVI – початку XVII ст. в іспанських Нідерландах і навколо, пов'язані з набуттям Республікою Сполучених провінцій незалежності [2, т. 4, с. 278–282]. У такому визначенні використовується вже зазначена нами пара «війна – революція». Радянська наука широко застосовувала поняття «революція», оскільки воно дозволяло розглядати період раннього Нового часу як період зародження тренду буржуазних революцій, послідовність яких логічно і відповідно до марксистсько-ленінських схем діалектики історичного розвитку привела згодом до соціалістичної революції 1917 р. в Росії. Водночас власне нідерландська історіографія не виокремлює революційного складника зазначених

подій, розглядаючи їх як Вісімдесятилітню війну (1568–1648 рр.), де військові, дипломатичні і релігійні чинники відіграли не меншу роль, аніж соціально-економічні, на яких наголошували радянські історики [10, с. 524]. Зазначимо, що хронологічні межі обох об'єктів не збігаються, а перебувають в залежності від їх тенденційного визначення. Отже, форматування об'єктів науково-історичного дослідження здатне змінити їхні хронологічні та географічні межі. Поняття «Вісімдесятилітня війна» має ширший географічний контекст: якщо революція розглядалася як суто нідерландська, бо в сусідніх країнах були відсутні соціально-економічні передумови, то війна передбачає ширший територіальний контекст. Всі учасники цієї війни були втягнені в неї, тоді як з погляду революції значна їх частина перебувала назовні, і їхнє втягнення в перебіг подій виглядало довільним. Отже, передумови Нідерландської революції і Вісімдесятилітньої війни також різні, і ця різниця знов-таки є наслідком різного форматування істориками того самого об'єкта дослідження.

Пряме застосування пропагандистських кліше в науково-історичних дослідженнях також є дієвим засобом розташування об'єктів в історичному просторі і часі. Їх поява не зв'язана з науковими дослідженнями, але вони не оспороються в суспільстві і набувають статусу незаперечних науково-історичних фактів, тому що їх захищає закон. Прикладами такого їх функціонування можуть стати заборони невизнання окремих історичних фактів [4, с. 76–84]. Використання таких кліше сприяє форматуванню просторово-часових структур. Наприклад, «Велика вітчизняна війна» радянської та російської історіографії перебуває в іншому територіальному контексті, ніж «Східний фронт Другої світової війни» західної історіографії, тому що виокремлюється як самостійна історична подія, а не як складник більшого цілого, з яким має постійно співвідноситися. Саме зіставлення понять «Велика вітчизняна війна» та «Другий фронт» а ргіогі надає йому значення підпорядкованої події і запроваджує градацію історичного матеріалу («другий» фронт сприймається як другорядний), ймовірно, невідповідну реальній ситуації. Залежать від термінології й інші поняття, що вживаються для опису ситуації: «союзники» (поняття застосовується тільки щодо англо-американських військ на Другому фронті), «допомога» (поняття підкреслює допоміжний, додатковий характер дій союзників щодо дій на основному, Східному фронті).

Водночас з ідеологічних міркувань запроваджується поняття «вірність союзницькому обов'язку», яким описуються військові дії Червоної армії; це поняття застосовується щодо сумлінного виконання нею цього обов'язку і підкреслює, що СРСР по завершенні війни нічого не винний своїм союзникам. Отже, термін «союзники» мав похідні, які вдало виконували функцію ідеологічного виправдання зовнішньополітичних акцій СРСР щодо колишніх «союзників» по закінченні Другої світової і в період холодної війни. Проте зауважимо: єдиної логіки застосування в радянській історіографії понять «союзники» і «союзницький обов'язок» немає.

Важливим для розуміння ролі ідеології у формуванні просторово-часових структур воєнного часу є зіставлення цих структур Другої світової війни з аналогічними структурами Першої світової. Оскільки поняття «союзники», як ми побачили, використовувалося в неісторичних, ідеологічних цілях, що були зумовлені реаліями біполярного світу після Другої світової війни, можна зробити припущення, що в радянській історіографії поняття «союзники» спеціально щодо військ Західного фронту Першої світової війни не застосовувалося. І це насправді так – дане поняття використовується як синонім Антанти в множині, хоча частина «союзників» не була членами Антанти (Японія, Бельгія, Сербія, Румунія тощо) [8].

Висновки. Отже, проведене дослідження показує, що такі об'єкти науково-історичного дослідження, як «війни» та «революції», функціонують всередині історичної науки і масового сприйняття історичного минулого у своєрідний спосіб, зумовлений дією декількох чинників.

По-перше, це необхідність організувати і систематизувати історичний матеріал з епох, що не мали сучасних концепцій суспільно-політичного розвитку. Ця необхідність має науковий характер і впливає з того, що історична наука як така відповідає на запити сучасного суспільства і тому змушена постійно модернізувати опис подій і процесів, зроблений попередниками. З метою виконання цього завдання історики нерідко міняють акценти в описі тих чи інших історичних подій, розширюють контекст їх розгляду, запроваджують нові назви-ідентифікатори тощо.

По-друге, це необхідність наукового обґрунтування ідеологем, загальноприйнятих у суспільстві, в якому історик живе і здійснює дослідження. Із цією метою історики намагаються присвоїти історичним подіям концептуально оновлений статус («революція» або «революційна війна» замість «війни»).

По-третьє, це пряме і некритичне застосування і подальше використання готових пропагандистських кліше, особливо поширене стосовно ключових для національного і політичного самовизначення подій. Воно має не науковий, а парадигматичний характер, і часто не витримує наукової критики, але така критика практично не допускається в суспільстві, чия самоідентифікація залежить від використання таких кліше. Характерною особливістю двох останніх чинників є те, що вони практично не застосовуються за межами суспільств, де ці кліше й ідеологеми є загальноприйнятими, і не функціонують у ситуації відкритого міжнародного спілкування наукових спільнот і вільного обміну думками.

Список літератури:

1. Басовская Н. Столетняя война: леопард против лилии. Москва: Астрель, 2007. 446 с.
2. Всемирная история: в десяти томах / гл. ред. Е. Жуков. Москва: Гос. изд-во политической литературы, 1957. Т. 3. 896 с.; Т. 4. 824 с.
3. Камю А. Бунтующий человек. Москва: АСТ, 2017. 448 с.
4. Капинус О., Додонов В. Ответственность за разжигание расовой, национальной и религиозной вражды, а также за другие «преступления ненависти» по уголовному праву зарубежных стран. Законы России: опыт, анализ, практика. 2007. Вып. 8. С. 76–85.
5. Кораблев И. Ганнибал. Москва: Наука, 1981. 359 с.
6. Манфред А. Наполеон Бонапарт. Сухуми: Алашара, 1989. 680 с.
7. Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу: германский натиск. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. 399 с.
8. Союзники (Первая мировая война). URL: <http://ru.wikipedia.org> (дата звернення: 12.04.2018).
9. Тарле Е. Наполеон. Москва: Наука, 1991. 464 с.
10. Чеканов В. Статичні і динамічні об'єкти в науково-історичному дослідженні. Наукові записки Інституту української археографії і джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. 2010. Т. 20. С. 517–528.

СУБЪЕКТИВНОЕ РАЗМЕЩЕНИЕ ВОЙН И РЕВОЛЮЦИЙ В ИСТОРИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ И ВРЕМЕНИ

В статье поднят до сих пор практически неисследованный вопрос о субъективном характере определения историками таких объектов исследования, как войны и революции. Рассматриваются как межгосударственные войны с разным количеством участников (два или более), так и гражданские войны. Также исследуется проблема взаимного соотношения революций и гражданских войн. Предлагаются новые подходы к рассмотрению исторического пространства и времени. Сделаны выводы о субъективизме историков в размещении этих объектов и о его истоках.

Ключевые слова: историография, объект научно-исторического исследования, пространственно-временные структуры, война, революция.

SUBJECTIVE POSITIONING OF WARS AND REVOLUTIONS WITHIN HISTORICAL SPACE AND TIME

Article deals with still practically unexplored issue of subjective character of identification of research objects like wars and revolutions by historians. Both interstate wars with different number of participants (two or more) and civil wars are viewed. The problem of mutual positioning of revolutions and civil wars is researched as well. Some new approaches to the consideration of historical space and time are proposed. There are several important conclusions in the article concerning the positioning of these subjects and its background.

Key words: historiography, scientific historical research object, space and time structures, war, revolution.

Відомості про авторів

Воронова М.Ю. – аспірант кафедри історії Національного університету «Острозька академія»

Демченко А.В. – аспірант кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету

Доценко В.О. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського

Коцур В.В. – кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України

Кухарєва Н.М. – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіді Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Пилипенко Л.Л. – аспірант кафедри історії і політології Національного університету біоресурсів і природокористування України

Погромський В.О. – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського національного університету імені Петра Могили

Савчук А.А. – аспірант 3 року навчання кафедри всесвітньої історії факультету історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Свистович С.М. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Тишкевич О.В. – аспірант кафедри гуманітарних наук Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Чайка В.В. – аспірант Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Чирко Б.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Чумак В.А. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 29 (68) № 2 2018

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського
м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33
Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua
Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 8,46. Ум.-друк. арк. 10,00. Зам. № 0618/49
Підписано до друку 14.06.2018. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.